

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.43
 DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.6.95>

НАУКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ
ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ
THE CRIMINAL LAW SCIENCE OF THE SOVIET PERIOD
ON CRIMES AGAINST LIBERTY, HONOR AND DIGNITY OF THE PERSON

Андрушко А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородського національного університету

У статті проаналізовано погляди вчених радянського періоду на проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи.

Зроблено висновок, що в радянській науці кримінального права злочини проти свободи особи не були пріоритетним напрямом дослідження. Питання кримінально-правової протидії таким посяганням розглядалися переважно на рівні підручників, навчальних посібників та науково-практичних коментарів.

Встановлено, що в тогочасній юридичній літературі не було єдності думок стосовно системи цих злочинів. Єдиним злочином, щодо якого у вчених не виникало сумнівів з приводу його належності до посягань на особисту свободу, було незаконне позбавлення волі. Різні точки зору висловлювались у юридичній літературі стосовно викрадення або підміни чужої дитини: на думку одних дослідників, це діяння належало до злочинів проти особистої свободи, на думку інших – до злочинів проти сім'ї та нормального розвитку дітей.

Проаналізовано погляди вчених радянського періоду на особливості об'єктивних та суб'єктивних ознак складів злочинів проти свободи особи.

Окремо розглянуто погляди науковців на злочини, що визнавались пережитками патріархально-родового побуту. Серед таких злочинів, зокрема, примушування жінки до вступу у шлюб, примушування жінки до продовження шлюбу, перешкодження вступу жінки у шлюб за своїм вибором, викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб. Підкреслюється, що зазначені діяння фактично посягали на свободу жінки.

Питанням кримінально-правової протидії посяганням на честь та гідність особи в радянський період було присвячено чимало дисертаційних досліджень, монографій та наукових статей.

Відзначається, що у вказаний період категорії честі та гідності були надзвичайно заідеологізованими.

Встановлено, що у радянській юридичній літературі під злочинними посяганнями на честь та гідність особи розуміли лише наклеп та образ. Проаналізовано погляди науковців на об'єкт вказаних злочинів. Звернуто увагу на найбільш дискусійні питання відповідальності за наклеп та образ, які розглядалися в радянській юридичній літературі (зокрема, про можливість вчинення вказаних діянь стосовно малолітніх, душевнохворих, осіб, які перебувають у непритомному стані, померлих тощо).

Ключові слова: злочини проти волі, честі та гідності особи, незаконне позбавлення волі, викрадення людини, погроза, примушування до шлюбу, наклеп, образа.

The article analyzes the views of Soviet scientists on the problems of criminal responsibility for crimes against liberty, honor, and dignity.

It was concluded that in the Soviet criminal law science, crimes against individual liberty were not a priority area of research. Issues of criminal law counteraction to such encroachments were considered mainly at the level of textbooks, manuals, and scientific and practical commentaries.

It was found that there was no consensus in the legal literature at that time regarding the system of these crimes. The only crime for which scientists had no doubt about its belonging to encroachments on personal liberty was unlawful imprisonment. Various points of view were expressed in the legal literature regarding the abduction or substitution of another's child: some researchers considered this act as a crime against personal freedom, while others as a crime against the family and the normal development of children.

The views of scientists of the Soviet period on the peculiarities of objective and subjective features of crimes against the liberty of the individual are analyzed.

The particular attention is paid to views of scientists on crimes that were recognized as vestiges of patriarchal and tribal life. Such crimes include, for example, forcing a woman to marry, forcing a woman to continue the marriage, preventing a woman from marrying her choice, abducting a woman contrary to her will in order to marry her. It is emphasized that these acts actually violated women's freedom.

Many dissertation papers, monographs, and scientific articles were devoted to the issues of criminal legal counteraction to encroachment on honor and dignity of a person in the Soviet period.

It is noted that during this period the categories of honor and dignity were extremely ideologized.

It has been established that in the Soviet legal literature, only defamation and insults were understood as criminal offenses against honor and dignity. The views of scientists on the object of these crimes are analyzed. Attention is drawn to the most debatable issues of liability for defamation and insults, which were considered in the Soviet legal literature (in particular, the possibility of committing these acts in relation to minors, mentally ill persons, persons in the unconscious state, the dead, etc.).

Key words: crimes against liberty, honor and dignity of the person, unlawful deprivation of liberty, kidnapping, threat, coercion to marriage, defamation, insult.

Постановка проблеми. У радянський період наука кримінального права, попри серйозний вплив на неї комуністичної ідеології, продовжувала розвиватись. Стосується сказане й дослідження проблем відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи. Вважаємо, що відповідні праці радянських науковців залишаються актуальними й сьогодні, адже вони дозволяють прослідкувати

еволюцію наукової думки в частині, що стосується кримінально-правової протидії вказаним злочинам, врахувати їх у сучасних наукових дослідженнях цієї проблематики.

Стан дослідження теми. Актуальні проблеми відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи розглядалися в працях В.І. Борисова, О.О. Володіної, В.А. Козака, Я.Г. Лизогуба, О.С. Наумової, А.М. Орлеана,

В.М. Підгородинського, А.С. Політової, М.І. Хавронюка, С.Д. Шапченка та інших дослідників. Віддаючи належне напрацюванням вказаних науковців, зазначимо, що розвиток наукових поглядів на проблеми кримінально-правової протидії розглядуваним посяганням досліджений недостатньо.

Мета статті – проаналізувати погляди вчених радянського періоду на проблеми відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи.

Виклад основного матеріалу. У науці кримінального права радянського періоду злочини проти свободи особи не були пріоритетним напрямом дослідження. Питання кримінально-правової протидії таким посяганням розглядалися переважно на рівні підручників, навчальних посібників та науково-практичних коментарів. Загалом вказаний стан речей не дивує, адже, попри декларації радянської влади, свобода людини у Радянському Союзі не була вищою цінністю (достатньо пригадати, що тогочасне кримінальне законодавство встановлювало відповідальність за систематичне зайняття бродяжництвом та за порушення паспортних правил). Необхідно підкреслити, що до другої половини 1980-х рр. в СРСР не було захищено жодної дисертації, присвяченої злочинам проти свободи, так само, як не було опубліковано й жодної спеціальної монографії. Лише у 1986 р. В.О. Климовим у Москві захищено дисертацію «Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з викраденням дітей» [1], а у 1989 р. в Харкові Н.В. Бойко захистила дисертацію на тему «Відповідальність за незаконне позбавлення волі за радянським кримінальним правом» [2; 3]. Крім того, у 1987 р. А.М. Дубровіна захистила дисертацію на тему «Організація та методика розслідування викрадення або підміни дитини», у якій торкалася й окремих питань відповідальності за цей злочин [4].

Хоча радянські кримінальні кодекси у назві глав, в яких були акумульовані розглядувані посягання, вживали слово «свобода», усі дослідники, розглядаючи такі злочини, зазначали, що йдеться про посягання саме на особисту свободу.

У юридичній літературі не було єдності думок з приводу системи цих злочинів.

Наприклад, О.О. Жижиленко до злочинів проти особистої свободи, вслід за тогочасним КК, відносив позбавлення свободи пересування, а також викрадення, приховування і підміну дітей [5, с. 73]. Вчений підкреслював, що КК «у своїй конструкції злочинів проти свободи дотримується дуже вузького розуміння цих злочинів», звертав увагу на відсутність у кримінальному законі загального поняття примушування, «як діяльності людини, спрямованої на те, щоб змусити іншого вчинити що-небудь або ж утриматися від чого-небудь проти його волі» [5, с. 71]. Перерахувавши окремі види кримінально караного примушування, О.О. Жижиленко підкреслив: «Якщо при цьому взяти до уваги, що Кримінальний кодекс не передбачає в якості особливого злочину погрози, то слід визнати, що у ньому залишаються безкарними чимало таких діянь, стосовно яких було би доцільне застосування кримінальної репресії». Серед таких, на його думку, – «примушування шляхом погрози чи насильства над особою, що не переходить у порушення тілесної недоторканності». Відсутність відповідної заборони дослідник вважав суттєвою прогалиною кримінального закону [5, с. 72].

Ш.С. Рашковська до злочинів проти особистої свободи відносила незаконне позбавлення волі, викрадення чужої дитини, а також погрозу вбивством чи вчиненням насильницьких дій. Дослідниця підкреслювала, що об'єктом погрози є особиста свобода людини, оскільки людина, якій погрожують вбивством чи іншими насильницькими діями, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози, обмежена у свободі своїх дій [6, с. 75].

А.А. Піонтковський, як і Ш.С. Рашковська, до розглядуваних злочинів відносив незаконне позбавлення свободи, викрадення чи підміну дитини, а також погрозу [7, с. 88–89; 8, с. 16, 181–182]. Крім того, А.А. Піонтковський вважав, що до злочинів проти особистої свободи необхідно зараховувати викрадення жінки для вступу у шлюб (це діяння чинний на той час КК РРФСР відносив до злочинів, що складають пережитки місцевих звичаїв) [8, с. 182, 185–186].

М.І. Бажанов до злочинів проти особистої свободи відносив незаконне позбавлення волі та погрозу вчинити вбивство [9, с. 606]. Підхід, згідно з яким до системи вказаних злочинів відносять незаконне позбавлення волі та викрадення чи підміну чужої дитини, учений вважав недосконалим. Викрадення чи підміну чужої дитини М.І. Бажанов пропонував відносити до злочинів проти сім'ї та нормального розвитку дітей, натомість погрозу вбивством вважав за доцільне відносити не до злочинів проти життя, а до злочинів проти особистої свободи [9, с. 576].

В.І. Ткаченко до злочинів проти особистої свободи відносив лише незаконне позбавлення волі. Науковець вважав, що у разі викрадення дитини шкода заподіюється передусім сім'ї та батькам дитини, підкреслював, що особливо наочно це видно при викраденні немовлят і малолітніх дітей, тобто тих, хто не усвідомлює факту вчинення щодо них цього злочину. При цьому В.І. Ткаченко зауважував, що «якщо викрадаються підлітки і якщо вони поміщаються в закриті приміщення, то вони фактично позбавляються свободи». У цьому випадку, на його думку, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст.ст. 126 (незаконне позбавлення волі) і 125 (викрадення чи підміна дитини) КК РРФСР [10, с. 66]. Подібну позицію займав Л.М. Сугачев. Науковець вказував, що викрадення або підміна чужої дитини посягає на батьківські права громадян. При цьому для обґрунтування своєї позиції Л.М. Сугачев посилався на Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти цивільного стану УРСР, у якому було зазначено, що батьки мають право вимагати в позовному порядку неповнолітніх дітей від будь-якої особи, яка утримує їх у себе без законних на те підстав [11, с. 281].

Б.С. Утевський також вважав, що єдиним злочином проти особистої свободи є незаконне позбавлення волі, однак докладно своєї позиції не роз'яснював [12, с. 242–243].

Чимало дослідників (зокрема, М.Д. Шаргородський, П.П. Осипов, М.І. Загородніков, О.М. Ігнатов та ін.) до системи злочинів проти особистої свободи вслід за законодавцем відносили незаконне позбавлення волі, а також викрадення чи підміну чужої дитини [13, с. 607; 14, с. 58–59]. Крім того, у період до 1960 р., коли було виключено статтю про відповідальність за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих спонукань, у юридичній літературі до розглядуваних злочинів відносили також вказане діяння [6, с. 77; 15, с. 267; 16, с. 294–295, 325].

Таким чином, єдиним злочином, стосовно якого у вчених радянського періоду не виникало сумнівів з приводу його належності до посягань на особисту свободу, було незаконне позбавлення волі. Так само одностайно до вказаної групи злочинів до 1960 р. відносили незаконне поміщення в психіатричну лікарню, яке розцінювали як кваліфікований вид незаконного позбавлення волі. Різні точки зору висловлювались у юридичній літературі стосовно викрадення або підміни чужої дитини: на думку одних дослідників, це діяння належало до злочинів проти особистої свободи, на думку інших – до злочинів проти сім'ї та нормального розвитку дітей. Звертає на себе увагу також популярність точки зору, згідно з якою погроза посягає на особисту свободу людини.

У радянській юридичній літературі безпосередній об'єкт незаконного позбавлення волі визначався здебільшого як особиста свобода громадян [6, с. 75; 8, с. 182; 10, с. 66; 13, с. 607; 14, с. 59; 16, с. 324; 17, с. 42]. Окремі науковці робили певні уточнення, вказуючи, що незаконне позбавлення волі посягає на свободу пересування [5, с. 73; 7, с. 84; 11, с. 281; 12, с. 242; 18, с. 92–93], на можливість змінювати місце свого перебування [19, с. 241], на вибір за своєю волею місця свого перебування [20, с. 194]. Ш.С. Рашковська підкреслювала, що вказаний злочин є «посяганням на свободу пересування людини і тим самим на її свободу розпоряджатися собою» [6, с. 76]. Аналогічне застереження робив й А.А. Піонтковський [8, с. 182]. На переконання Н.В. Бойко, слід виокремлювати основний і додатковий об'єкти даного злочину. Основним безпосереднім об'єктом незаконного позбавлення волі, на її думку, є суспільні відносини, що забезпечують охоронюване державою право вибору людиною на свій розсуд місця перебування, а додатковим – суспільні відносини, що забезпечують безпеку життя і здоров'я особи, позбавленої свободи (ч. 2 ст. 123 КК УРСР) [2, с. 6, 10–11; 3, с. 33, 35–36]. Важливим був висновок Н.В. Бойко про те, що під охороною кримінального закону знаходиться не лише особиста свобода особи, котра володіє здатністю здійснювати за своєю волею вибір місця перебування, тобто здійснювати усвідомлену діяльність, а й особи, яка такої здатності позбавлена (душевнхворі, малолітні, особи, що перебувають у невідомому стані, у стані сильного сп'яніння тощо)¹. Дослідниця слушно підкреслювала, що кожна людина наділена рівними правами, незалежно від наявності чи відсутності у неї реальної можливості ними скористатися [2, с. 9–10; 3, с. 33].

У кримінально-правовій літературі радянського періоду майже одногосно стверджувалося, що об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі полягає лише в дії – незаконному позбавленні свободи [5, с. 73; 6, с. 76; 10, с. 66; 11, с. 281; 15, с. 266]. Вперше таку позицію піддала сумніву Н.В. Бойко, котра дійшла висновку про можливість вчинення цього діяння не лише шляхом дії, а й бездіяльності. Дослідниця навела такий приклад: коли потерпілий перебуває в приміщенні, раніше зачиненому з його згоди, незаконне позбавлення волі може виразитись у відмові вчинити дії з його звільнення [2, с. 6, 11; 3, с. 39]. Описуючи можливі різновиди розглядуваного діяння, науковці вказували, що йдеться про зачинення потерпілого в приміщенні [6, с. 76; 9, с. 606; 10, с. 66; 11, с. 281; 12, с. 243; 14, с. 58], зв'язування потерпілого [14, с. 58], приставлення до нього охорони [5, с. 75; 10, с. 66], насильницьке його переміщення [5, с. 75; 15, с. 266] тощо. М.І. Бажанов зазначав, що незаконне позбавлення волі може виразитися в затриманні потерпілого у тому місці, в якому він перебувати не бажає, або ж у приміщенні його в таке місце, яке він не може вільно покинути [9, с. 606; 20, с. 194]. Аналогічну позицію займали також О.О. Жижиленко [5, с. 74–75], А.А. Піонтковський [8, с. 182–183] і Н.В. Бойко [2, с. 11; 3, с. 40–41]. Окремі ж дослідники взагалі не робили жодних уточнень стосовно конкретних проявів цього діяння [16, с. 324; 19, с. 241].

Дискусійним у спеціальній літературі було питання про можливість вчинення незаконного позбавлення волі не лише насильницьким, а й ненасильницьким способом. Відповідна полеміка була пов'язана, зокрема, з тим, що радянський законодавець певний час прямо вказував на насильницький характер цього діяння. На думку одних дослідників, незаконне позбавлення волі може бути вчинене тільки шляхом насильства [5, с. 73, 74; 6, с. 76; 8, с. 182, 183; 12, с. 242; 16, с. 324]. Так, Ш.С. Рашковська підкреслювала, що даний склад злочину матиме місце лише у тому разі, якщо незаконне позбавлення волі вчи-

нене протиправно і насильно. Під насильницьким позбавленням свободи, на думку Ш.С. Рашковської, слід розуміти позбавлення свободи, вчинене шляхом застосування фізичного або психічного насильства [6, с. 76]. Подібну точку зору відстоював О.О. Жижиленко, який відзначав, що насильницьким вказане діяння буде тоді, коли воно вчиняється без згоди чи проти волі потерпілого. Науковець підкреслював, що позбавлення свободи шляхом обману або хитрості не утворює складу цього злочину. Разом із тим О.О. Жижиленко зауважував, що насильницький момент матиме місце й тоді, коли дія спочатку не вчинялася проти волі потерпілого, а стала такою лише згодом: наприклад, якщо ув'язнення чи затримання особи було вчинене за допомогою обману або хитрості, а потім, після з'ясування цього, воно, попри вимоги потерпілого, не припинилось [5, с. 74]. Е.Я. Немировський зазначав, що говорячи про насильницький характер розглядуваного діяння (вчений мав на увазі КК УСРР 1922 р.), законодавець має на увазі те, що незаконне позбавлення волі саме по собі є насильством; якщо хтось умисно зачинить свого товариша по кімнаті на ключ, то має місце незаконне позбавлення волі, навіть якщо це діяння вчинялося без боротьби і запертий помітив, що позбавлений свободи, лише через кілька хвилин [15, с. 266]. Подібним чином розмірковував А.А. Піонтковський [8, с. 183]. З точки зору другої групи науковців, незаконне позбавлення волі можливе не лише насильницьким шляхом. Так, М.І. Бажанов вказував, що розглядуване діяння можна вчинити не тільки за допомогою фізичного або психічного насильства, а й шляхом обману (наприклад, потерпілого заманюють в певне місце і там зачиняють з метою позбавити свободи) [9, с. 606]. Своєю чергою, Н.В. Бойко слушно підкреслювала, що незаконне позбавлення волі можливе не лише із застосуванням фізичного або психічного насильства, шляхом обману, а й іншим ненасильницьким шляхом (наприклад, запирання потерпілого в певному приміщенні без будь-якого фізичного чи психічного насильства, затримання потерпілого у певному місці, в якому він опинився ізольованим за своєю волею, відібрання у особи засобів пересування (приміром, костилів, інвалідної коляски, човна) [2, с. 6, 12–13; 3, с. 58–59].

У юридичній літературі зазначалося, що місце вчинення злочину не є обов'язковою ознакою складу незаконного позбавлення волі. Ним може бути фактично будь-який простір, в умовах перебування в якому можливе позбавлення потерпілого права вибору за своїм розсудом місця перебування. Вказувалося, що місцем позбавлення свободи може бути як приміщення (квартира, погріб, сарай тощо), так і місцевість (острів, ліс, берег ріки тощо) [2, с. 12; 3, с. 41; 5, с. 75]. Н.В. Бойко окремо зауважувала, що розглядуване діяння може бути вчинене й у місцях позбавлення свободи [2, с. 12; 3, с. 41]. О.О. Жижиленко підкреслював, що зовсім не обов'язково аби вихід з приміщення, у якому перебуває потерпілий, був абсолютно неможливим. Достатньо, щоб він був дуже ускладнений або ж небезпечний. Так, якщо винний поміщає потерпілого в кімнату і зачиняє її на ключ, так, що той не може звичайним шляхом вийти звідти і для виходу йому потрібен незвичайний шлях, наприклад, він повинен стрибнути з вікна на вулицю або ж спуститися по водостічній трубі, розглядуване діяння матиме місце. Так само злочин матиме місце у разі, якщо вихід з даного приміщення можливий, але за допомогою особливих прийомів, якими звичайні не користуються, наприклад, за допомогою вибиття зачинених дверей. Нарешті, на думку О.О. Жижиленка, незаконне позбавлення волі матиме місце й тоді, коли приміщення, в якому перебуває потерпілий, не зачинене, але з нього йому не можна вийти безпечно, наприклад, з огляду на те, що винний охороняє вихід і погрожує вбити потерпілого при першій же спробі вийти [5, с. 75].

¹ Протилежну точку зору обґрунтовував, наприклад, О.О. Жижиленко [5, с. 74].

Момент закінчення незаконного позбавлення волі у радянській юридичній літературі також визначався по-різному (хоча більшість дослідників це питання оминали увагою). Так, В.І. Ткаченко вказував, що даний злочин слід вважати закінченим з моменту початку дій, які обмежили право особи на свободу пересування [10, с. 67]. О.О. Жижиленко зазначав, що незаконне позбавлення волі є закінченим злочиним «з моменту самого затримання або ув'язнення». Діяльність, спрямована на позбавлення свободи, яка, однак, не досягла цього результату, з точки зору науковця, утворює замах; вона, наприклад, матиме місце, коли винний намагався зв'язати потерпілого, але той вивівався від нього і втік, або якщо винний помістив потерпілого в кімнату, звідки він негайно ж вибрався, оскільки в ній виявились інші незачинені двері, про що винний не підозрював [5, с. 76]. А.А. Піонтковський розглядуваний злочин вважав закінченим з моменту вчинення акту, що позбавляв потерпілого можливості вільно пересуватися. При цьому вчений зауважував, що уже наявний склад злочину безперервно продовжує існувати аж до настання обставин, які його усувають, тобто звільнення потерпілого [8, с. 183]. Н.В. Бойко вважала, що встановлення моменту закінчення незаконного позбавлення волі залежить від виду цього діяння. Так, якщо позбавлення волі полягає в затриманні потерпілого у певному місці, його слід вважати закінченим з моменту вчинення дій, що виключають потерпілому можливість виходу з нього. Якщо ж позбавлення волі полягає в поміщенні особи в певне місце, то момент його закінчення настане лише після переміщення потерпілого у це місце і вчинення дій з його утримання в ньому [2, с. 13–14; 3, с. 60–61].

На думку більшості дослідників, тривалість утримання особи, незаконно позбавленої волі, для кваліфікації даного злочину значення не має (такою ж була позиція законодавця). О.О. Жижиленко вказував, що більшу чи не меншу тривалість позбавлення волі до уваги має брати суд, визначаючи винному міру соціального захисту [5, с. 76]. Натомість Н.В. Бойко пропонувала включити у ст. 123 КК УРСР таку кваліфікуючу ознаку, як незаконне позбавлення волі, що тривало понад один тиждень [2, с. 7, 17; 3, с. 90].

Питання про суб'єктивні ознаки незаконного позбавлення волі у радянській літературі не належало до дискусійних. Суб'єктом вказаного злочину визнавали фізичну осудну особу, яка досягла 16 років. Підкреслювалось, що вчинення даного злочину службовою особою з використанням своїх службових повноважень залежно від його специфіки слід розглядати в якості злочину у сфері службової діяльності (зокрема, перевищення влади або службових повноважень) або ж злочину проти правосуддя (зокрема, завідомо незаконний арешт, затримання чи привід) [2, с. 20–21; 3, с. 125–132; 5, с. 73; 9, с. 606; 11, с. 281; 12, с. 243]. Одноставно визнавалося, що суб'єктивна сторона незаконного позбавлення волі передбачає прямий умисел: винний усвідомлює, що позбавляє когось свободи, і бажає цього. Відзначалося, що мотив незаконного позбавлення волі для складу цього злочину значення не має [2, с. 19; 3, с. 107–113; 5, с. 73; 6, с. 77; 10, с. 67; 11, с. 281; 13, с. 608; 15, с. 266–267; 19, с. 241]. М.Д. Шаргородський підкреслював, що навіть якщо розглядуване діяння буде вчинене в інтересах потерпілого, але без його згоди, воно все одно буде кримінально караним [13, с. 608; 19, с. 241].

Неоднозначно у юридичній літературі радянського періоду трактувалися передбачені законодавцем кваліфікуючі ознаки розглядуваного злочину. Аналізуючи таку кваліфікуючу ознаку незаконного позбавлення волі, як вчинення способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, М.І. Бажанов вказував, що йдеться, наприклад, про тривале позбавлення свободи в сирому, холодному чи темному приміщенні [9, с. 606]. М.Д. Шаргород-

ський і П.П. Осипов прикладом такого способу вважали закривання особи в холодильник [13, с. 608]. О.О. Жижиленко наводив такі приклади способу, небезпечного для життя або здоров'я потерпілого: поміщення потерпілого в таке приміщення, яке будь-якої хвилини може обвалитися, або ж поміщення його в сирий, затоплений водою підвал [5, с. 77]. Ш.С. Рашковська зазначала, що небезпечними для потерпілого можуть бути засоби й прийоми, котрі були застосовані для того, щоб позбавити людину свободи, або ж умови утримання людини, котрі були створені для незаконного позбавлення її свободи [6, с. 76]. Утім, конкретних прикладів такого способу Ш.С. Рашковська не наводила. Дослідниця, однак, робила слушне, на наш погляд, застереження про те, що для наявності складу даного злочину зовсім не обов'язково, щоб внаслідок позбавлення свободи дійсно було заподіяно шкоду здоров'ю людини або ж настала її смерть. Достатньо того, аби існувала реальна безпека для життя і здоров'я потерпілого [6, с. 76–77]. На думку В.І. Ткаченка, позбавлення свободи способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, має місце у випадках вчинення дій, здатних заподіяти шкоду для вказаних благ, наприклад, у разі застосування або ж погрози застосування вогнепальної зброї, у разі поміщення потерпілого в холодний підвал, у разі залишення його на тривалий час у зв'язаному стані на морозі чи під палючим сонцем. Науковець вказував, що якщо внаслідок таких дій заподіюється шкода життю чи здоров'ю потерпілого, то такі діяння слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених статтею про незаконне позбавлення волі і статтями КК, які встановлюють відповідальність за інші злочини проти особи [10, с. 67]. Н.В. Бойко слушно зазначала, що розглядувана кваліфікуюча ознака, так само, як і наступна, належить до числа оціночних. У своїй дисертації дослідниця підкреслювала, що те, який спосіб незаконного позбавлення волі слід вважати небезпечним для життя або здоров'я, є питанням факту. Вирішальним, на думку Н.В. Бойко, є встановлення однієї з наступних обставин: чи не полягала в способах і прийомах, застосованих для затримання потерпілого або ж поміщення його в певне місце, безпека для його життя чи здоров'я; чи не створювалася безпека для життя або здоров'я потерпілого внаслідок умов його утримання в місці позбавлення свободи. Небезпеку незаконного позбавлення волі для життя чи здоров'я потерпілого, з точки зору Н.В. Бойко, можуть, зокрема, характеризувати такі умови незаконного позбавлення волі, як тривале позбавлення води, їжі, утримання в холодному, сирому або темному приміщенні тощо [2, с. 15–16; 3, с. 72–73].

Певні відмінності у поглядах мали місце також стосовно розуміння другої кваліфікуючої ознаки – незаконного позбавлення волі, що супроводжувалось заподіянням потерпілому фізичних страждань. Так, О.О. Жижиленко вважав, що під фізичними стражданнями слід розуміти заподіяння потерпілому тих чи інших мук. Разом із тим учений підкреслював, що ці муки не мають переходити в катування, оскільки відповідальність за останнє є суворішою, ніж за кваліфіковане позбавлення свободи [5, с. 77]. З точки зору Е.Я. Немировського, прикладами фізичних страждань при незаконному позбавленні волі можуть слугувати тримання в погребі без світла або в холоді, позбавлення потерпілого їжі та води [15, с. 267]. Ш.С. Рашковська зазначала, що фізичні страждання викликаються самим режимом утримання потерпілого: умовами його тримання, позбавленням його їжі, води, перебуванням у холодному, сирому приміщенні, побиттям тощо [6, с. 77]. На думку В.І. Ткаченка, незаконне позбавлення волі, що супроводжувалось заподіянням фізичних страждань, має місце у випадках зв'язування потерпілого, відмови в наданні йому їжі, води, теплого одягу, заподіяння йому болю тощо [10, с. 67]. Подібним чином заподіяння фізичних страждань трактували М.Д. Шаргородський та П.П. Осипов

[13, с. 609]. М.І. Бажанов в якості прикладу заповідання незаконно позбавленому волі фізичних страждань наводив ненадання йому їжі [9, с. 606]. А.А. Піонтковський вважав, що тривале позбавлення свободи може бути розцінене як небезпечне для життя чи здоров'я потерпілого або як таке, що спричинило йому фізичні страждання [8, с. 183, 184]. Н.В. Бойко вказувала, що фізичні страждання – це різного ступеня інтенсивності больові відчуття, що їх відчуває людина, які виникають внаслідок впливу певних факторів на її організм. Вони можуть виникнути при фізичному (механічному) впливі на тілесну недоторканність людини або на її внутрішні органи. Фізичні страждання потерпілий може відчувати також внаслідок позбавлення його таких життєво важливих благ як їжа, вода або внаслідок перебування в особливих умовах місця позбавлення свободи (наприклад, холодному, сирому або темному приміщенні) [2, с. 16; 3, с. 86]. Н.В. Бойко підкреслювала, що оскільки джерелом виникнення фізичних страждань можуть бути фізичне насильство або особливі умови утримання потерпілого в місці позбавлення свободи, то вирішення питання про те, супроводжувалось чи не супроводжувалось незаконне позбавлення волі заповіданням потерпілому фізичних страждань можливе лише шляхом ретельної оцінки характеру застосованого фізичного насильства і умов утримання в місці позбавлення свободи [2, с. 16–17; 3, с. 88].

Таким чином, навіть побіжний аналіз засвідчує певну плутанину, що мала місце в поглядах науковців стосовно розуміння кваліфікуючих ознак розглядуваного злочину. Звертає на себе увагу, зокрема, той факт, що тримання потерпілого в сирому й холодному приміщенні відносилось ними і до факторів, які свідчать про вчинення даного діяння способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, і до факторів, котрі засвідчують заповідання потерпілому від незаконного позбавлення волі фізичних страждань.

Поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих цілей одні дослідники трактували як кваліфікований вид незаконного позбавлення свободи [5, с. 77; 15, с. 267], інші – як особливий (спеціальний) різновид вказаного діяння [6, с. 77; 16, с. 325; 21, с. 94]. З точки зору Ш.С. Рашковської, об'єктивна сторона цього злочину полягає у перешкодженні здоровій людині розпоряджатися своєю свободою шляхом поміщення її в лікарню для душевнохворих. Суб'єктивна сторона вказаного діяння характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що поміщає здорову людину в лікарню для душевнохворих, і бажає цього. При цьому необхідно, щоб винний діяв з корисливих чи інших особистих цілей [6, с. 77]. Е.Я. Немировський підкреслював, що якщо мета була не особистою, а, наприклад, порятунок особи від розправи натовпу, то відповідну статтю застосовувати не можна [15, с. 267]. Необхідно відзначити, що більшість тогочасних дослідників суб'єктом поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих цілей вважали не лікаря. У спеціальній літературі нерідко вказувалось, що службові особи лікувальних закладів, котрі так чи інакше брали участь у вчиненні даного злочину, відповідають не за цією статтею, а за статтями, які передбачають відповідальність за зловживання владою або службовим становищем (ст. 109 КК РРФСР 1926 р.) чи за перевищення влади або службових повноважень (ст. 110 КК РРФСР 1926 р.) [6, с. 77; 16, с. 325]. Дії лікарів чи службових осіб, котрі відіають прийомом хворих, через недбалість яких здорова людина була поміщена в психіатричну лікарню, пропонувалось кваліфікувати як недбале ставлення до своїх службових обов'язків (ст. 111 КК РРФСР 1926 р.) [6, с. 77–78]. Іншу точку зору відстоював О.О. Жижиленко, який підкреслював: оскільки поміщення в лікарню для душевнохворих може відбутися лише на підставі діагнозу, постав-

леного лікарем, то вчинити цей злочин може лише лікар; приватна особа може визнаватися лише співучасником цього діяння в якості підбурювача чи пособника [5, с. 78].

У КК 1960 р. статті про відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню вже не містилося. Відзначимо, що ще до декриміналізації вказаного діяння у спеціальній літературі пропонувалось дану статтю виключити з кримінального закону. Так, психіатр Г.В. Зеневич у своїй статті, опублікованій в 1959 р., писав: «У зв'язку з цим необхідно торкнутися статті 148 КК РРФСР, що передбачає кримінальну відповідальність за поміщення в психіатричну лікарню з корисливих спонукань завідомо здорової людини. Низка авторів свого часу висловлювалася за відміну цієї та аналогічних статей кримінальних кодексів союзних республік, мотивуючи це тим, що дана стаття є лише відлунням старих забобів, заснованих на недовірі до лікарні та її персоналу, які не мають сьогодні реального підґрунтя. Судовий досвід засвідчує, що дана стаття не має практичного значення. Поміщення в психоневрологічну лікарню сьогодні немислиме без огляду лікарями-спеціалістами, і якщо до честі російських психіатрів, як писав В.І. Осипов, випадки поміщення здорових людей в заклади для душевнохворих і утримання їх там не мали місця в минулому, то тим більше це виключається сьогодні» [цит. за: 22, с. 62]. Наведене обґрунтування нині сприймається як професійний цинізм лікаря. Підкреслимо, що «зникнення» розглядуваної статті з КК УРСР та КК інших союзних республік чітко співпало з початком масштабного використання каральної психіатрії в Радянському Союзі. Вочевидь, за таких умов стаття про кримінальну відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню видавалася в законодавстві зайвою і радянський законодавець вирішив не включати відповідне діяння до переліку кримінально караних.

Як відзначалося вище, у радянській літературі неодноразово висловлювалася думка про те, що викрадення чи підміна чужої дитини посягає не на її особисту свободу, а на інтереси сім'ї та нормального розвитку дітей. Не погоджувалась з такою точкою зору, наприклад, Н.В. Бойко, яка відзначала, що у разі вчинення вказаних дій з корисливих чи інших особистих спонукань (за винятком тих, які ставлять за мету змінити цивільний стан дитини) безпосереднім об'єктом залишається особиста свобода дитини. З огляду на це Н.В. Бойко пропонувала виключити із ст. 124 КК УРСР вказівку на викрадення чужої дитини, вчинене з корисливих або інших особистих мотивів, передбачивши за нього відповідальність у ст. 123 КК УРСР як за незаконне позбавлення волі, вчинене щодо особи, яка не досягла 16 років (кваліфікуюча ознака) [2, с. 6, 10; 3, с. 34–35]. Таким чином, на переконання дослідниці, оновлена стаття про викрадення чужої дитини мала включати відповідальність лише за вчинення цього діяння з метою змінити цивільний стан дитини.

Оскільки законодавець не вказував на вік дитини, викрадення чи підміна якої підпадала під розглядувану кримінально-правову заборону, у радянській літературі з цього приводу висловлювалися різні точки зору. На думку одних дослідників, дитиною у цій статті слід вважати особу, яка не досягла 14 років [8, с. 184–185; 9, с. 609; 11, с. 281; 19, с. 241]. На переконання других, при визначенні віку дитини за основу слід брати категорію дієздатності, у зв'язку з чим вважали, що граничним віком потерпілої від цього злочину дитини є досягнення нею 15 років [10, с. 75]. З точки зору третіх, максимальний вік дитини є різним залежно від того, йдеться про викрадення дитини чи про її підміну. Так, О.О. Жижиленко вважав, що потерпілими від викрадення можуть бути малолітні, тобто особи, які не досягли 14 років. Разом з тим, на думку вченого, підміна дитини «передбачає найбільш ранній вік, коли ще дійсно успішно можна підмінити одну дитину іншою» [5, с. 79]. В.С. Савельєва також вважала,

що за змістом цієї статті дитиною слід вважати особу, котра не досягла 14 років, однак зауважувала, що підміна однієї дитини іншою «можлива, як правило, лише щодо новонародженого» [23, с. 28]. Додамо також, що у юридичній літературі одноставно підкреслювалось: викрадення дітей, старших за 14 років, слід кваліфікувати як незаконне позбавлення волі [5, с. 79; 9, с. 609; 11, с. 281; 19, с. 241].

Більшість дослідників вслід за законодавцем підкреслювали, що вчинення розглядуваного злочину можливе лише щодо чужої дитини, а тому викрадення своєї дитини (наприклад, одним із батьків у іншого) складу цього злочину не утворює [5, с. 79; 8, с. 185; 9, с. 609; 23, с. 28]. О.О. Жижиленко уточнював, що говорячи про «свою» чи «чужу» дитину слід мати на увазі не кровну спорідненість, а наявність батьківської влади. Тому для винного «чужою» буде й та його дитина, стосовно якої він позбавлений батьківських прав. З огляду на це, на переконання вченого, можна говорити, для прикладу, про викрадення «своєї» дитини батьком, позбавленим батьківських прав, у матері цієї дитини, з якою вона проживає. З іншого боку, на його думку, не буде злочином, якщо батько насильно вивезе свою дитину, що опинилася у якоїсь сторонньої людини і не бажала повертатися додому, якщо тільки він не позбавлений щодо неї батьківських прав. Крім того, О.О. Жижиленко підкреслював, що оскільки батьківська влада замінена владою опікуна чи виховного закладу, то не вважатиметься викраденням насильницьке вивезення дитини, що опинилася у сторонньої особи або навіть у батьків, позбавлених батьківських прав [5, с. 79–80]. Аналогічні міркування висловлювала й В.С. Савельєва, яка підкреслювала, що суб'єктом даного злочину не можуть бути батьки дитини, які не позбавлені щодо неї батьківських прав, а також усиновителі дитини [23, с. 28]. Іншу позицію з цього приводу займав М.І. Бажанов, який зазначав, що викрадення своєї дитини одним із батьків, позбавленим батьківських прав, не утворює складу даного злочину [9, с. 609]. На жаль, докладніше свою точку зору вчений не пояснював. Так само вважав й Л.М. Сугачев, який вказував, що викрадення дитини кимось із батьків, у тому числі й позбавленим батьківських прав, може тягнути відповідальність за самоправство [11, с. 282]. Як самоправство пропонували кваліфікувати таке діяння також А.А. Піонтковський [8, с. 185], Ш.С. Рашковська [6, с. 78] та М.Д. Шаргородський [19, с. 240].

Характеризуючи об'єктивну сторону розглядуваного злочину, Ш.С. Рашковська писала, що вона полягає у незаконному вилученні дитини в осіб, у яких дитина перебувала на законних підставах (родичі, опікуни, різні дитячі заклади) [6, с. 78]. Про вилучення дитини писав також В.І. Ткаченко, який додавав, що викрадення та підміна дитини можуть бути вчинені таємно і відкрито, зокрема й шляхом застосування насильства як стосовно осіб, під опікою яких знаходилась дитина, так і стосовно самої дитини [10, с. 75]. Л.М. Сугачев вказував, що викрадення дитини може бути вчинене також шляхом обману або зловживання довірою [11, с. 282]. М.Д. Шаргородський зазначав, що об'єктивна сторона викрадення дитини полягає у її крадіжці, отриманні шляхом обману тощо, а підміна – в умисній заміні однієї дитини іншою [19, с. 240]. А.А. Піонтковський зазначав, що об'єктивна сторона розглядуваного злочину полягає в заволодінні чужою дитиною або ж в заміні її іншою [8, с. 184]. Так само вважала й В.С. Савельєва [23, с. 28]. З точки зору В.О. Климова, під викраденням дитини слід розуміти незаконне захоплення (вилучення), переміщення й утримання з корисливих, низьких або інших цілей чужої дитини всупереч волі її батьків чи інших законних представників [1]. При цьому В.О. Климов, на жаль, не вказував, що слід розуміти під захопленням (вилученням) чужої дитини. Своєю чергою, О.О. Жижиленко підкреслював, що не має значення те,

яким чином було вчинено викрадення дитини (таємно чи відкрито, шляхом насильства або обману), головне, аби винний проявив активну діяльність щодо дитини; тому, якщо дитина сама втекла з батьківського дому чи виховного закладу до якоїсь особи і остання утримує її у себе, то це діяння не можна розглядати як викрадення. Вчений також відзначав, що під підміною слід розуміти заміну однієї дитини іншою, причому не має значення те, живою чи мертвою є замінювана дитина [5, с. 81]. О.О. Жижиленко, один із небагатьох авторів радянського періоду, визначав також момент закінчення розглядуваного злочину. На його переконання, викрадення дитини слід вважати закінченим з моменту вивезення чи відведення дитини, а підміну – з моменту заміни однієї дитини іншою [5, с. 81]. В.С. Савельєва, своєю чергою, зазначала, що розглядуваний злочин є закінченим з моменту заволодіння чужою дитиною або ж з моменту її підміни. Виявлення й припинення злочинного діяння в момент його вчинення (наприклад, затримання винного з викраденою дитиною на місці викрадення) необхідно кваліфікувати як замах на викрадення дитини чи на її підміну [23, с. 29]. Неоднозначною, на наш погляд, була позиція з даного приводу В.О. Климова, який вважав, що момент викрадення дитини має визначатися мотивами цього злочину (наприклад, викрадення дитини з метою отримання викупу за її звільнення пропонувалося вважати закінченим з моменту вчинення дій, спрямованих на приховання дитини від сторонніх осіб) [1].

У спеціальній літературі одноставно визнавалося, що розглядуваний злочин може бути вчинений лише з прямим умислом. Окремі автори спеціально зауважували, що підміна дитини, вчинена з необережності, складу цього злочину не утворює [6, с. 78; 8, с. 185; 11, с. 282; 19, с. 240; 23, с. 29].

Законодавець встановлював відповідальність за викрадення або підміну чужої дитини, якщо вони були вчинені з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Якщо розуміння корисливої мети та мотиву помсти у контексті розглядуваного злочину в юридичній літературі труднощів не викликало, то «інші особисті мотиви» трактувалися науковцями неодноково. Так, В.І. Ткаченко вказував, що під «іншими низькими спонуканнями» слід розуміти помсту, заздрість, хуліганські мотиви. Крім того, науковець стверджував, що до низьких спонукань не належить прагнення зберегти сім'ю (наприклад, викрадення дитини жінкою, що не може мати дітей, з метою зберегти сім'ю) [10, с. 75]. О.О. Жижиленко зазначав, що під «іншими особистими мотивами» слід розуміти будь-яке спонукання особистого характеру, окрім спеціально виокремленого законодавцем мотиву помсти (наприклад, бажання розбестити дитину, прагнення видати її перед кимось за свою дитину тощо) [5, с. 80]. Набагато ширше розумів «інші особисті мотиви» Е.Я. Немировський, який вказував, що «якщо підміна вчинена в інтересах дитини, то її інтерес стає особистим інтересом того, хто вчиняє цей злочин» [15, с. 267]. Таким чином, Е.Я. Немировський фактично виступав проти поширеної в радянській юридичній літературі точки зору, згідно з якою особа, яка викрадає чужу дитину для того, аби позбавити її поганого поводження, діє в інтересах дитини, а не з особистих мотивів, а тому злочину не вчиняє [5, с. 80; 8, с. 185; 19, с. 240–241].

Порушувалося в радянській юридичній літературі й питання доцільності виокремлення самостійного складу викрадення дорослої людини. Окремі дослідники виступали за доповнення КК відповідною статтею [21, с. 94–95], однак більшість заперечувала таку доцільність. Так, приміром, О.О. Жижиленко ще у 1927 р. вказував, що випадки викрадення людини шляхом її перевезення в «рухомому приміщенні» (зокрема, в автомобілі) цілком підходять під позбавлення свободи шляхом поміщення її в певне

місце. Те ж саме, на думку вченого, можна сказати про ті випадки, коли винний викрадає когось іншим шляхом, наприклад, відвозить на коні або ж насильно відводить із собою: тут також матиме місце поміщення в певне місце, якщо викрадення супроводжувалось примусовим поміщенням потерпілого в будинок винного чи в інше місце. З огляду на це, на переконання О.О. Жижиленка, немає потреби створювати самостійного складу викрадення людей, зокрема жінок [5, с. 75–76]. Е.Я. Немировський також вважав, що викрадення дорослих належить розглядати як різновид незаконного позбавлення волі. Разом із тим учений зауважував, що випадки викрадення з метою вимагання викупу за звільнення, якщо при цьому не було небезпеки для життя і викрадення не супроводжувалось муками, слід кваліфікувати як замах на грабїж, якщо ж була небезпека для життя – то як замах на розбій; у разі, якщо викуп сплачений, то діяння, на його думку, необхідно розглядати як закінчений грабїж або розбій. З іншого боку, Е.Я. Немировський вказував, що у цих випадках можна вбачати також сукупність позбавлення свободи і вимагання [15, с. 267]. Відзначимо також, що на думку Н.В. Бойко, використання слова «викрадення» прийняте лише для позначення злочинних дій стосовно дітей. Дослідниця зазначала: «винний обов'язково викрадає у когось: у особи, яка, наприклад, має право на майно, або в особи, котра має право на виховання дитини. У кого викрадається повнолітня людина зрозуміти складно» [2, с. 11–12; 3, с. 43].

Як зазначалося вище, окремі науковці вважали, що одним із посягань на особисту свободу людини є погроза. З цього приводу А.А. Піонтковський підкреслював, що безпосередній об'єкт посягання у разі погрози – особиста свобода, оскільки погроза скоює гарантовану законом свободу людини, заважає їй самостійно визначити свою поведінку в межах, встановлених законом. Вчений вказував, що за своїми об'єктивними властивостями погроза являє собою психічне насильство над людиною. Факт такого психічного насильства, що вимагає притягнення до кримінальної відповідальності, можна констатувати лише тоді, коли за змістом ця погроза є значною і коли існує реальна небезпека вчинення тих дій, якими винний погрожував [8, с. 187].

Необхідно зазначити, що в радянській період висловлювалась ще одна точка зору стосовно правової природи погрози. Так, О.О. Жижиленко відносив вказане діяння до посягань на недоторканність особистого життя і, конкретизуючи свою позицію, вказував, що погроза полягає в посяганні на недоторканність духовного спокою людини [5, с. 122]. Вчений зазначав, що погроза є умисним залякуванням заподіянням певної шкоди правовим благам особи. Оскільки відповідне залякування є серйозним і реальним, то погроза заподіює істотну шкоду особі: вона викликає в потерпілого сильне відчуття занепокоєння за свої блага і, вибиваючи його зі звичного ритму життя, може слугувати перешкодою для прояву тієї його активності, котра необхідна в інтересах всього суспільства [5, с. 124]. Критикуючи погляди І.Я. Фойницького, котрий відносив погрозу до посягань на свободу, О.О. Жижиленко писав, що «в погрозі, як такій, ніхто ні до чого не примушується; якщо ж мова йде про примушування до чогось шляхом погрози, то дане діяння характеризується вже як примушування, а не як погроза» [5, с. 123].

Доповнення у 1987 р. КК статтею про відповідальність за захоплення заручників («заложників») спонукало науковців звернутися й до цієї проблематики. У відповідних публікаціях увага зверталася передусім на очевидний недолік статті, яка встановлювала відповідальність за аналізований злочин, – вказівку законодавця на те, що її дія не поширюється на випадки вчинення даного злочину на території СРСР, коли особа, яка захопила або утримувала заручника, перебувала на території СРСР, і ця

особа, а також заручник є громадянами СРСР [24, с. 13; 25, с. 32–33]. Таким чином, дія розглядуваної статті поширювалась виключно на іноземних громадян. У зв'язку з цим В. Назаров і В. Прошляков підкреслювали, що зазначена вказівка різко звузила межі застосування цієї норми, адже дана стаття не захищала «безпеку, життя і здоров'я громадян СРСР, яких захоплюють в якості заручників» [25, с. 32]. Зважаючи на таку ситуацію, науковці пропонували виключити з тексту статті примітку, у якій містилася згадана вказівка, з тим, аби статтю про захоплення заручників можна було застосовувати на території СРСР і щодо радянських громадян [24, с. 13; 25, с. 33].

У цей час дослідники робили й перші спроби проаналізувати особливості складу захоплення заручників. Так, В. Назаров і В. Прошляков зазначали, що об'єктом захоплення заручників є життя, здоров'я та свобода громадян, а також громадська безпека. На їхню думку, об'єктивна сторона даного злочину характеризується захопленням чи утриманням особи як заручника шляхом насильства або погрози його застосування. Вивчення авторами судової практики засвідчило, що способи захоплення заручників можуть бути різними, в тому числі і застосування зброї. В. Назаров і В. Прошляков вказували, що суб'єктивна сторона цього посягання полягає в прямому умислі й спеціальній меті – спонукання зазначених в законі суб'єктів вчинити або утриматися від вчинення певної дії як умови звільнення заручника. На переконання дослідників, саме спеціальна мета дозволяє відмежувати захоплення заручників від інших злочинних посягань – розбійних нападів, деяких видів вимагання та вбивств, в ході вчинення яких до потерпілого застосовується насильство шляхом захоплення або обмеження свободи пересування: у всіх цих випадках вимоги злочинця спрямовані до потерпілого, тоді як при захопленні заручників такі вимоги завжди звернені до третіх осіб [25, с. 33]. Доводиться, однак, констатувати, що в радянській літературі не аналізувалася проблема розмежування захоплення заручників та незаконного позбавлення волі.

Ще одним питанням, яке цікавило радянських науковців, було питання правової оцінки дій із звільнення заручників [25, с. 33; 26, с. 37–38]. Найбільш глибоко його дослідив А. Лоскутов, який підкреслював, що переговори з учасниками захоплення, а також виконання їхніх незаконних вимог слід розглядати як дії, вчинені в стані крайньої необхідності, оскільки, нерідко, лише виконавши такі вимоги, вдається усунути небезпеку, що загрожує заручникам. Зрозуміло, що не кожна незаконна вимога може бути виконана таким чином, що заподіяна шкода виявиться менш значною, ніж шкода відвернена. На його думку, надання автомобіля, грошей можна визнати допустимим, як вчинене в умовах крайньої необхідності, тим більше, що зазвичай ці вимоги виконуються тільки для того, щоб у зручнішій обстановці звільнити заручників. Набагато складнішою, з точки зору А. Лоскутова, є проблема, коли учасники захоплення вимагають зброю. Дослідник слушно розмірковував: «На перший погляд, виконання такої вимоги, якщо при цьому звільняються заручники, можна розцінити як вчинене в умовах крайньої необхідності. Однак у такій ситуації виникає потенційна загроза заподіяння більшої шкоди, ніж утримання заручників. Тому виконання даної вимоги навряд чи допустиме. З того часу, як учасники захоплення відмовились звільнити заручників, наполягаючи на видачі їм зброї, закінчується можливість вчинити ті чи інші дії в умовах крайньої необхідності. Настає момент, коли для звільнення заручників потрібно обрати заходи надзвичайні, більш «крайні», ніж можливі в умовах крайньої необхідності. Такі дії можна віднести до необхідної оборони. Вони правомірні за умови, що не буде допущено перевищення її меж» [26, с. 38].

У науці кримінального права радянського періоду популярним напрямом дослідження були проблеми відповідальності за злочини, що визнавалися пережитками патріархально-родового побуту (або ж патріархально-родових чи патріархально-феодальних відносин) [27–46]. Актуальність дослідження цієї проблематики пояснювалась тим, що в окремих народів Радянського Союзу (дагестанців, казахів, киргизів, таджиків, туркменів та ін.) зберігались звичаї і традиції, прояви яких визнавалися такими, що гальмують рух суспільства вперед, до комунізму. Б. Сариев з цього приводу зазначав: «Перемога соціалізму у нашій країні не означає повної ліквідації пережитків минулого у свідомості людей. Старі погляди, упередження вирізняються великою живучістю, вони не відмирають на другий день після перемоги революції, адже виховання нової людини – це тривалий і складний процес» [45, с. 1]. Для протидії таким «пережиткам минулого у свідомості людей» в СРСР вживалися заходи не лише ідеологічного характеру, а й державного примусу засобами кримінального права. Кримінальні кодекси РРФСР, Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Казахської, Киргизької, Таджикицької, Туркменської та Узбекицької РСР передбачали відповідальність за різні «прояви шкідливих звичаїв і традицій», серед яких необхідно виокремити примушування жінки до вступу у шлюб, примушування жінки до продовження шлюбу, перешкодження вступу жінки у шлюб за своїм вибором, викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб. Вказані посягання у радянській юридичній літературі об'єднували спільною назвою «злочини, пов'язані з боротьбою за розкріпачення жінок» [16, с. 511–512; 47]. Разом із тим, цілком очевидно, що зазначені діяння посягали на свободу жінки. Цей факт визнавали й окремі тогочасні дослідники. Так, А.А. Піонтовський, розглядаючи злочини проти особистої свободи, відніс до таких її викрадення жінки для вступу у шлюб [8, с. 182, 185–186].

Об'єктом примушування жінки до вступу у шлюб визнавалась її свобода вступити у шлюб з чоловіком, якому вона дала на це свою згоду [38, с. 100]. Дослідники одногослоно визнавали, що об'єктивна сторона вказаного діяння можлива лише у формі дії. Підкреслювалось, що шляхом бездіяльності примусити жінку до вступу у шлюб неможливо [31, с. 32; 33, с. 52; 38, с. 102; 39, с. 56; 44, с. 12]. Формами примушування до вступу у шлюб здебільшого визнавався як фізичний, так і психічний вплив, при цьому констатувалося, що кримінальне законодавство одних радянських республік (зокрема, Казахської РСР, Киргизької РСР, РРФСР, Узбекицької РСР) не згадує про конкретні форми примушування, тоді як кримінальні кодекси деяких інших союзних республік спеціально їх перераховують. Так, у ст. 135 КК Грузинської РСР формами примушування визнавалися «насилство чи карана погроза», а у ст. 128 КК Азербайджанської РСР йшлося про «примушування, поєднане з насилством чи погрозою застосування насилства». У спеціальній літературі підкреслювалось, що ті кримінальні кодекси, які не згадують про форми примушування, на увазі мають передусім насилство [31, с. 32; 39, с. 56]. Окремі науковці відзначали, що відсутність у статті КК конкретизації форм примушування жінки до вступу у шлюб є оптимальним варіантом, оскільки відповідна формула включає всі можливі дії, спрямовані на таке примушування. Так, наприклад, А.М. Мамутов зазначав, що у практиці судів Казахської РСР трапляються такі форми примушування, як фізичне насилство, погроза застосування насилства, примушування шляхом сплати калиму, аменгерства², використання сімейної залежності [38, с. 105–106]. Дискусійним було питання про момент закінчення даного злочину. Так, на думку Ш.А. Муталімова, примушування жінки до вступу у шлюб слід

визнавати закінченим з моменту вступу винного у шлюб чи у фактичні шлюбні відносини [42, с. 14]. Натомість А.М. Мамутов вважав, що за особливостями своєї конструкції даний склад слід відносити до усічених і пропонував визнавати цей злочин закінченим з моменту вчинення дій, які, на думку винного, могли примусити жінку до вступу у шлюб [37, с. 13]. Підкреслювалось, що хоча суб'єктом цього злочину може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, зазвичай примушування жінки до вступу у шлюб вчиняють батьки, опікуни чи родичі, котрі прагнуть видати заміж свою доньку чи родичку за бажану для них особу [38, с. 124; 44, с. 14–15]. Дослідниками одногослоно визнавалося, що суб'єктивна сторона вказаного злочину полягає у прямому умислі, а також, на думку А.М. Мамутова, у спеціальній меті – примушування жінки до вступу у шлюб [38, с. 121–122]. Зазначимо також, що у розглядуваній літературі не зверталася увага на можливість визнання кримінально караним примушування до вступу у шлюб не лише жінки, а й чоловіка, що, вочевидь, було пов'язано з особливостями згаданих звичаїв і традицій, котрі й іменувалися «пережитками патріархально-родового побуту».

У радянській юридичній літературі зазначалося, що кримінально-правова заборона примушування жінки до продовження шлюбу, яка містилася в кримінальних кодексах РРФСР, Вірменської, Казахської, Киргизької, Таджикицької, Туркменської та Узбекицької РСР, спрямована «на боротьбу з віковою шкідливою традицією, згідно з якою право на розлучення належало тільки чоловікові, як господарю сім'ї загалом і господарю жінки зокрема» [38, с. 126]. Об'єктом примушування жінки до продовження шлюбу визнавалась свобода розлучення для заміжної жінки. Принцип свободи розлучення виводився із принципу добровільності і рівноправності сторін, які вступають у шлюбний союз. При цьому відзначалося, що шлюб має бути добровільним і рівноправним союзом не лише у момент, коли чоловік та жінка одружуються, а й протягом всього їхнього спільного життя. Підкреслювалось, що цей принцип поширюється не лише на зареєстрований, а й на фактичний шлюб [31, с. 45; 37, с. 14–15; 38, с. 128–129, 132, 136; 39, с. 56; 44, с. 15]. Аналізуючи об'єктивну сторону примушування жінки до продовження шлюбу, М.Д. Дурманов зазначав, що «дії винного можуть бути спрямовані на перешкодження жінці здійснити розлучення, або на примушування її повернутися до чоловіка, або на примушування її до продовження шлюбних відносин» [31, с. 45]. Науковці одногослоно визнавали, що об'єктивна сторона розглядуваного злочину полягає як у фізичному, так і в психічному насилстві, при цьому характер такого насилства співпадає з формами примушування жінки до вступу у шлюб. Разом з тим, як зазначав А.М. Мамутов, об'єктивна сторона цього діяння характеризується певними особливостями: по-перше, насилство має застосовуватись винним щодо жінки, яка перебуває у фактичному або зареєстрованому шлюбі; по-друге, стосовно жінки, котра виявила бажання припинити шлюбні відносини; по-третє, насилство має застосовуватись у зв'язку з виявленням нею бажання припинити шлюбні відносини [38, с. 136–137]. У літературі підкреслювалось, що хоча суб'єктом цього злочину може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, зазвичай примушування жінки до продовження шлюбу вчиняють: а) чоловік, батьки чоловіка і жінки; б) родичі чоловіка і жінки; в) рідні брати і сестри, а іноді дружини рідних братів [38, с. 139]. Питання про суб'єктивну сторону даного злочину у науці вирішувалось по-різному. Так, М.Д. Дурманов вважав, що суб'єктивна сторона примушування жінки до продовження шлюбу може виражатися як у прямому, так і в непрямому умислі [31, с. 45–46]. На думку В.М. Маркелова, із суб'єктивної сторони цей злочин може бути вчинений лише з прямим умислом. «Суб'єкт повинен

² Аменгерство (левірат) – звичай, згідно з яким удова могла вступити повторно у шлюб тільки з кимось із членів роду померлого чоловіка.

бажати, щоб шлюбне співжиття продовжувалось попри прагнення жінки припинити шлюб» [39, с. 56]. Своєю чергою, А.М. Мамутов вказував, що суб'єктивна сторона розгляданого злочину виражається в прямому умислі, а також у спеціальній меті – примусити жінку до продовження шлюбу [38, с. 140].

Ще одним злочином розглядуваної групи визнавалося перешкоджання вступу жінки у шлюб за своїм вибором. Відповідальність за вказане діяння встановлювали кримінальні кодекси РРФСР, Азербайджанської, Вірменської, Казахської, Таджикиської, Туркменської та Узбецької РСР. Обґрунтовуючи доцільність виокремлення даного посягання в самостійний склад злочину, А.М. Мамутов зазначав: «Обов'язок батьків і родичів виявляти турботу про своїх дітей передбачений законодавцем. Він має бути розумним і не виходити за рамки закону. Тут не має бути місця патріархальним замашкам – обмежувати чужі свободи і права, зокрема й свободу та права своїх повнолітніх дітей» [37, с. 16]. Об'єктом розгляданого злочину у юридичній літературі переважно визнавалась свобода жінки вступити у шлюб з чоловіком за своїм вибором (за своєю волею та бажанням)³. Ця свобода обмежувалась у виняткових випадках, зокрема, не можна було реалізувати її з метою вступу у шлюб з кровно спорідненою особою або з особою, котра вже перебуває в іншому шлюбі⁴. Варто зауважити, що у тогочасній літературі підкреслювалось: перешкоджання вступу у шлюб чоловікові, який досяг шлюбного віку, не є злочином. У розглядуваному контексті А.М. Мамутов вказував: «Це не означає, що можна стосовно нього вчиняти перешкоджання. Така дія є антиморальною, а якщо вона вчинена шляхом насильства, то й кримінально караною» [38, с. 151]. У науковій літературі визнавалося, що розглядуваний злочин з об'єктивної сторони виражається винятково в активній дії, яка створює жінці, що досягла шлюбного віку, перешкоду вступити у шлюб за своєю волею. Перешкоджання може виразитися в заподіянні різних видів тілесних ушкоджень, в завданні побоїв, ударів або ж в незаконному позбавленні свободи. Підкреслювалось, що в таких випадках дії винного мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів. Крім того, визнавалося, що перешкоджання може виразитися й у психічному насильстві. Аналізуючи тогочасну судову практику, А.М. Мамутов вказував, що перешкоджання нерідко здійснюється у формі вимагання батьками чи іншими родичами калиму від нареченого або його родичів. Цей дослідник відзначав, що об'єктивна сторона даного злочину матиме місце, якщо батьки не дають дозволу на шлюб з чоловіком, якого дівчина вільно вибрала, доти, доки за неї не буде сплачений калим. Об'єктивна сторона перешкоджання вступу жінки у шлюб за своїм вибором матиме місце й тоді, коли батьки чи родичі дівчини, котра вийшла заміж без згоди своїх батьків, примушують її до розлучення з чоловіком [38, с. 158]. У радянській юридичній літературі підкреслювалось, що хоча суб'єктом цього злочину може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, судовій практиці не відомі випадки притягнення до відповідальності за це діяння неповнолітніх. Відзначалось також, що на практиці перешкоджають жінці вступити у шлюб за своїм вибором здебільшого особи, зацікавлені в отриманні калиму від нареченого чи його родичів. Такими особами, як правило, були батьки,

близькі, опікуни та інші родичі жінки [38, с. 142–143, 160, 161]. Дослідниками одностайно визнавалося, що суб'єктивна сторона вказаного злочину полягає лише у прямому умислі, а також, на думку А.М. Мамутова, у спеціальній меті – створити жінці перешкоду вступу у шлюб за своєю волею [38, с. 160].

У докторській дисертації, присвяченій злочинам, що складають пережитки патріархально-родового побуту, А.М. Мамутов звертав увагу на те, що в судовій практиці виникають суттєві труднощі при кваліфікації діянь, пов'язаних з примушуванням жінки, котра перебуває у шлюбі чи у фактичних шлюбних відносинах без згоди своїх батьків, до розлучення або припинення цих відносин. Оскільки відповідне діяння не було відоме чинному на той час законодавству союзних республік, вказаний дослідник пропонував включити до нього окремий склад примушування батьками до розлучення жінки, яка вийшла заміж всупереч їхній волі [37, с. 16–17, 31].

Лише у КК Казахської РСР (ч. 2 ст. 106) існував спеціальний склад примушування дівчини, яка не досягла шлюбного віку, до вступу у фактичні шлюбні відносини. Казахські дослідники включення цієї норми до КК пов'язували з підвищеною суспільною небезпечкою даного виду примушування порівняно з примушуванням жінки, яка досягла шлюбного віку. Відзначалось також, що виокремлення такого самостійного складу злочину впливає з особливостей його безпосереднього об'єкта. Таким об'єктом визнавався нормальний розвиток дівчини, яка не досягла шлюбного віку, тоді як об'єктом примушування жінки, що досягла шлюбного віку, – свобода її вступу у шлюб. Підкреслювалось, що ця відмінність пояснюється тим, що закон не надає свободу виходити заміж дівчині, яка не досягла шлюбного віку, а тому не можна вважати об'єктом цього злочину не існуючу ще свободу [37, с. 18; 38, с. 184–197].

Ще одним діянням аналізованої групи було викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб. Дискусійним у науковій літературі було питання про об'єкт даного злочину. Так, М.Д. Дурманов вважав, що об'єктом цього діяння є свобода жінки [31, с. 37]. З точки зору Д.М. Сопієвої, зазначене діяння посягає на соціалістичний порядок шлюбних відносин [46, с. 3, 6]. На думку Б. Сариева, «даний злочин посягає на свободу жінки Сходу у сфері шлюбу. Ця свобода, зокрема, означає добровільність вступу жінки у шлюб, неприпустимість застосування сили з метою змусити жінку вступити у шлюбні відносини» [45, с. 15]. В.М. Маркелов писав, що «об'єктом розгляданого злочину є свобода і особиста недоторканність жінки. Оскільки жінка викрадається для вступу у шлюб, то в поняття об'єкта даного злочину входить свобода жінки вступити у шлюб за своєю волею та бажанням» [39, с. 65]. А.М. Мамутов слушно вказував на те, що викрадення жінки є спеціальним складом щодо незаконного позбавлення свободи. «У тих союзних республіках, у кримінальних кодексах яких спеціально не передбачена відповідальність за викрадення жінки, випадки викрадення, які трапляються на практиці, мають кваліфікуватися за статтями про незаконне позбавлення свободи» [37, с. 18; 38, с. 174]. У юридичній літературі одностайно визнавалося, що об'єктивна сторона розгляданого посягання можлива лише у формі активної дії. Б. Сариев вказував, що викрадення жінки вчиняється найчастіше шляхом її умикання (відведення, вивезення) [45, с. 15]. А.М. Мамутов зазначав, що викрадення жінки може вчинятися шляхом застосування фізичного чи психічного насильства, а також шляхом обману або використання безпорадного стану [38, с. 176]. Цей дослідник слушно підкреслював, що оскільки викрадення є посяганням, спрямованим на свободу жінки добровільно вступити у шлюб, згода, надана її батьками, родичами чи опікунами на її викрадення, не звільняє від відповідальності винного у викраденні, а особи, котрі допомагали

³ Зазначимо, що з даного приводу висловлювались й інші точки зору. Так, наприклад, М.Д. Дурманов безпосереднім об'єктом цього посягання визнавав саму жінку, що має право вийти заміж за своїм вибором [31, с. 43]. Аналогічну позицію займав В.М. Маркелов [39, с. 60]. На переконання Н.В. Жогіна, безпосереднім об'єктом цього злочину слід було вважати радянський порядок вступу у шлюб, який необхідною умовою укладення шлюбу передбачав добровільність [32, с. 11].

⁴ А.М. Мамутов з цього приводу зазначав: «Здійснювана жінкою свобода при виборі собі чоловіка має бути дозволеною законом і вимогами радянської моралі. Закон не може взяти під свій захист свободу, спрямовану на порушення правил укладення шлюбу або правил соціалістичної моралі, скажімо, кровозміщення чи вихід заміж за чоловіка, який вже перебуває у шлюбі» [37, с. 16].

йому в цьому, є співучасниками злочину [38, с. 176]. У літературі визнавалося, що даний злочин слід вважати закінченим з моменту, коли жінка позбавлена можливості вільно пересуватися [8, с. 186; 37, с. 17]. А.М. Мамутов підкреслював, що словосполучення «всупереч її волі», використане законодавцем при формулюванні диспозиції, має принципове значення. Відповідна вказівка дає можливість судам відрізнити кримінально каране викрадення від символічного, такого, що має характер обряду, а також від ситуації, коли дівчина сама погоджується на інсценування викрадення, щоб виправдати свій шлюб перед батьками, котрі не давали своєї згоди на її заміжжя [37, с. 17]. Проаналізувавши судову практику, А.М. Мамутов зробив висновок, що суб'єктом цього злочину може бути: особа, яка викрала жінку для вступу з нею у шлюб; особа, яка викрала жінку для вступу з нею у шлюб своїх друзів чи родичів [38, с. 182]. В.М. Маркелов вказував, що «суб'єктом даного злочину може бути також особа, котра вчинила викрадення жінки для продажу тому, хто купує її для вступу у шлюб» [39, с. 65]. Науковцями одноставно визнавалося, що суб'єктивна сторона вказаного злочину полягає лише у прямому умислі. А.М. Мамутов і В.М. Маркелов уточнювали, що умисел має бути спрямований на викрадення жінки з метою вступити з нею у шлюб самому або ж передати її для цього іншому [38, с. 179; 39, с. 65].

У кримінально-правовій літературі радянського періоду, на жаль, майже не зверталась увага на очевидну казуальність розглянутих норм, яка, судячи з усього, виправдовувалась потребами правозастосовної практики, необхідністю чіткого розуміння відповідних положень не лише судами, а й громадянами, у свідомості яких побутували такі «пережитки минулого». Лише в поодиноких випадках дослідники побіжно згадували про можливість альтернативного вирішення проблеми – шляхом конструювання загальної норми. Так, А.М. Мамутов, коментуючи положення ст. 135 КК Грузинської РСР, яка встановлювала відповідальність за «примушування особи шляхом насильства чи караної погрози до вчинення чи невчинення певних дій», визнав, що «цей загальний склад може включати й примушування до розлучення заміжньої жінки, якщо це діяння вчинене шляхом насильства чи караної погрози» [38, с. 154–155].

Зауважимо, що 6 грудня 2017 р. КК України був доповнений ст. 151-2, яка передбачає відповідальність за примушування до шлюбу. З огляду на це варто відзначити, що розглянуті напрацювання науковців радянського періоду нині становлять не лише історичний інтерес, а й цілком можуть бути використані для новітніх досліджень вказаного посягання.

Якщо проблеми відповідальності за злочини проти свободи особи в радянський період розглядалися переважно на рівні підручників, навчальних посібників та науково-практичних коментарів, то питанням кримінально-правової протидії посяганням на честь та гідність особи було присвячено чимало дисертаційних досліджень, монографій та наукових статей.

Можна виокремити три етапи розвитку наукових поглядів на проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. Перший етап тривав від більшовицького перевороту і до радянсько-німецької війни. В цей час вказаним проблемам приділялося порівняно небагато уваги, вони розглядалися переважно на рівні підручників, науково-практичних коментарів та наукових статей [5; 7; 12; 15; 17; 48–58]. Другий етап почався після закінчення війни і тривав до прийняття у 1960 р. КК УРСР та кримінальних кодексів інших союзних республік. Даний етап характеризувався зростанням інтересу до проблем захисту честі та гідності особи засобами кримінального права. Саме в цей період були захищені перші кандидатські дисертації, присвячені розглядуваній проблематиці (їх авторами були Й.С. Ной [59], Л.М. Сугачев [60] і М.Т. Товмасян [61]), а також опубліковані спеціальні праці монографічного характеру [62–65]. Третій етап розпочався з набранням чинності новим КК і тривав до моменту розпаду

Радянського Союзу. У цей період кількість спеціальних досліджень розглядуваного питання суттєво зросла. Кандидатські дисертації захистили В.І. Мархотін [66], З.О. Ніколаєва [67], А. Осмонов [68], М.І. Трофімов [69], М.О. Цанава [70], докторську дисертацію – Б.З. Пурцхванідзе [71], було опубліковано кілька монографій [72–74] і низку статей [21; 75–86].

Варто підкреслити, що у радянський період категорії честі та гідності були надзвичайно заідеологізованими. Для прикладу, харківський дослідник Л.М. Сугачев зазначав, що честь та гідність особи «визначаються ідеологією, моральними переконаннями радянського народу, принципами комуністичної моральності. В основі комуністичної моральності, як відомо, лежить боротьба за побудову комуністичного суспільства. Таким чином, честь і гідність особи радянського громадянина представляє собою сукупність таких його моральних якостей, які необхідні для виконання ним цього завдання» [82, с. 111]. В.І. Мархотін виходив з того, що «честь і гідність – це етичні поняття, сутність і конкретно-історичний характер яких розкривається марксистсько-ленінською етикою» [66, с. 11; 74, с. 7]. Своєю чергою, І.С. Гуревич писав: «Сам факт належності до числа громадян першої у світі країни соціалізму є одним із моментів, що визначають честь радянського громадянина» [87, с. 30]. Жодна із спеціальних праць, присвячених злочинам проти честі та гідності особи, зрозуміло, не обходилась без численних та розлогіх цитувань класиків марксизму-ленінізму.

У радянській юридичній літературі під злочинними посяганнями на честь та гідність особи розуміли наклеп та образи.

Науковцями висловлювалися різні точки зору з приводу об'єкта вказаних злочинів. На думку одних дослідників, об'єктом образи та наклепу є гідність людини (або ж відчуття нею власної гідності) [6, с. 79, 83; 8, с. 192, 197; 9, с. 576, 606; 60, с. 5; 88, с. 658; 89, с. 58; 90, с. 25]. При цьому доводиться констатувати, що більшість науковців цієї групи своєї позиції не пояснювала, виходячи, вочевидь, з вказівки законодавця, який ці злочини називав злочинами проти гідності. Точка ж зору інших не була достатньо визначеною. Так, Л.М. Сугачев у дисертаційному дослідженні вказував, що об'єктом образи є відчуття особою власної гідності [60, с. 5]. Однак згодом цей дослідник дещо змінив свою позицію. У статті, опублікованій через 15 років після захисту дисертації, Л.М. Сугачев зазначав, що об'єктом наклепу та образи є інтерес особи, який вимагає визнання за нею її честі та гідності [82, с. 112]. При цьому дослідник вважав, що поняття «честь» і «гідність» «близькі за значенням і є синонімами» [82, с. 111].

На думку другої групи дослідників, об'єктом розглядуваних злочинів є честь людини [5, с. 83; 49, с. 32]. Так, О.О. Жижиленко вважав, що об'єктом наклепу та образи є честь людини, яку слід розуміти «не як внутрішню гідність людини, котра взагалі ніяк не може бути ніким порушена, а як зовнішню її гідність, тобто оцінку людини в очах інших, встановлювану залежно від загального її морального вигляду та її поведінки у тій чи іншій сфері відносин» [5, с. 83].

Третя група дослідників об'єктом розглядуваних злочинів визнавала честь та гідність особи [10, с. 60; 12, с. 243; 14, с. 60, 62; 16, с. 331, 333; 63, с. 5]. Науковці, які займали таку позицію, на жаль, детально її не пояснювали. У зв'язку з цим відповідна точка зору у спеціальній літературі нерідко критикувалася. Так, наприклад, В.І. Мархотін писав: «Не викликає сумніву, що наклеп і образа посягають на честь і гідність, однак таке визначення об'єкта не розкриває суспільну небезпеку і специфіку цих злочинів» [74, с. 46].

Четверта група дослідників висловлювала інші точки зору щодо об'єкта наклепу та образи. Так, наприклад, М.Д. Шаргородський об'єктом вказаних діянь вважав особистість [13, с. 611]. На думку В.І. Мархотіна, безпосереднім об'єктом наклепу та образи є гарантовані соціалістичними суспільними відносинами інтереси особи у сфері честі та гідності [66, с. 9, 16; 74, с. 48–49]. М.О. Цанава наклеп та образи вважав двооб'єктними злочинами, які посягають як на честь і гідність громадян, так і на встановлений порядок

взаємовідносин між людьми, що є частиною громадського порядку [70, с. 5, 13]. На переконання Б.З. Пурцхванідзе, об'єктом наклепу є суспільна оцінка особистості, а об'єктом образи – відчуття, усвідомлення людиною власної гідності [71, с. 10]. З точки зору О.В. Кузнецова, об'єктом наклепу та образи є можливість людини користуватися повагою у суспільстві [91, с. 33]. О.Я. Естрін вважав, що образа є діянням, подібним до хуліганства, і посягає не на честь (таку точку зору цей автор називав «буржуазною теорією»), а є злочином проти порядку управління [58, с. 123].

Одним із дискусійних питань, обговорюваних у радянській юридичній літературі, було питання про те, чи можуть мати місце наклеп та образа стосовно малолітніх, душевнохворих, осіб, які перебувають у непритомному стані. Частина науковців (зокрема, М.М. Гродзинський, Е.Я. Немировський, А.А. Піонтовський, І.І. Солодкін, В.І. Ткаченко, І.Г. Філановський, М.Д. Шаргородський) заперечувала таку можливість [10, с. 60, 63; 13, с. 611–612; 15, с. 274; 51, с. 55; 64, с. 12; 88, с. 658–659]. Обґрунтовуючи свою позицію, М.Д. Шаргородський зазначав: «Думка, що свідомості потерпілого для наявності цих складів не вимагається і злочин можливий стосовно малолітніх, душевнохворих, осіб, які перебувають у непритомному стані, спростовується тим, що як образа, так і наклеп – це справи приватного обвинувачення, і значить для того, щоб мали місце ці склади, необхідно, аби потерпілий був ображений. <...> Одні й ті ж слова або дії залежно від того, які відносини мають місце між людьми, можуть бути або не бути образливими. Ніхто, крім самого потерпілого, не може вирішувати, ображений він чи ні» [13, с. 612]. Інші дослідники (зокрема, М.І. Бажанов, М.І. Виноградський, В.І. Мархотін, Й.С. Ной, Б.З. Пурцхванідзе, Л.М. Сугачев, М.О. Цанав) переконували, що вказані особи можуть бути потерпілими (за термінологією окремих авторів – об'єктами) розглядуваних посягань [9, с. 607; 49, с. 34; 60, с. 5–6, 13; 63, с. 12–13; 66, с. 17; 70, с. 13; 71, с. 11–12; 74, с. 50–53; 82, с. 112–115]. Так, В.І. Мархотін зазначав, що «кожен індивід з народження є носієм гідності. Саме з цього моменту починається кримінально-правова охорона особи від образливих проявів. Радянський кримінальний закон охороняє від умисних посягань інтерес кожної людини незалежно від усвідомлення і розуміння ним своєї гідності. <...> суспільна небезпека наклепу і образи зовсім не зменшується і не усувається від того, що особа, наприклад, не сприйняла приниження своєї гідності, вираженої у непристойній формі» [74, с. 50, 53]. З точки зору М.І. Виноградського, «становище такої особи є ще гіршим, оскільки вона не може захищатися; дитина виросте, душевнохворий може одужати, і наклеп відіб'ється на їхніх інтересах у майбутньому» [49, с. 34]. Л.М. Сугачев підкреслював, що процесуальний порядок, згідно з яким справи цієї категорії порушуються за скаргою потерпілого, «не може впливати на розв'язання таких питань матеріально-правового характеру як визначення ознак складу злочину» [82, с. 112]. Оригінальною була точка зору М.О. Цанави, котрий писав: «Честь як об'єкт посягання передбачає її усвідомлення тим, у чию адресу вчиняється наклеп або образа, однак неможливість такого усвідомлення (душевна хвороба, малолітство та ін.) не позбавляють ці діяння злочинного характеру, що дає підстави дисертанту говорити про двооб'єктність вказаних злочинів. Як вважає автор, другим об'єктом в них виступає порядок взаємовідносин між людьми, що є частиною громадського порядку» [70, с. 13].

Дискусійним також було питання про можливість зганьблення честі та гідності померлих осіб. Частина науковців (зокрема, М.І. Виноградський, Р.С. Гукасян, Т.М. Добровольська, О.О. Жижиленко, В.І. Мархотін, Б.З. Пурцхванідзе, М.Д. Шаргородський) заперечувала таку можливість [5, с. 85; 13, с. 611; 49, с. 34; 66, с. 17; 71, с. 12; 74, с. 52; 92, с. 62, 65–66; 93, с. 8–9]. Так, О.О. Жижиленко зазначав, що «образу пам'яті померлого не можна підвудити прямо під образу честі, оскільки під честю, як і під іншими благами особи, розуміються лише блага живих» [5, с. 85]. На переконання В.І. Мар-

хотіна, «наклеп і образа стосовно померлих осіб не утворюють злочинів проти особи, оскільки в момент посягання не існує самого носія інтересів, охоронюваних нормами кримінального закону» [74, с. 52]. Разом із тим В.І. Мархотін вважав, що «такі дії в силу виняткової аморальності слід визнати злочинними, але в цьому випадку безпосередній об'єкт знаходиться у сфері охорони громадського порядку» [66, с. 17; 74, с. 52]. М.Д. Шаргородський, з одного боку, заперечував можливість вчинення наклепу чи образи щодо померлих, з іншого ж, вказував, що такі діяння можуть образити їхніх родичів та близьких [13, с. 611–612]. Такою ж була точка зору Р.С. Гукасяна [92, с. 63, 66] і Т.М. Добровольської [93, с. 8–9]. Інша група дослідників (зокрема, М.І. Бажанов, Й.С. Ной, М.І. Федоров) виступала за визнання можливості наклепу стосовно померлих [9, с. 607; 63, с. 17–18; 65, с. 31; 94, с. 206]. Так, М.І. Бажанов підкреслював, що «стосовно таких осіб ще при житті склалась певна оцінка, котра може змінитися внаслідок наклепницьких вигадок й завдати серйозну шкоду їхньому доброму імені» [9, с. 607]. З точки зору Й.С. Ноя, оцінка вчинків людини надовго переживає її саму, і далеко не байдуже їй за життя, що скажуть про неї після смерті. На думку вченого, «байдуже ставлення держави до охорони гідності людини після її смерті суперечило б моралі соціалістичного суспільства, що виховує радянських громадян у дусі глибокої поваги до людської особистості, що не припиняється з її смертю». Й.С. Ной підкреслював: практичний сенс захисту честі померлого полягав би й у тому, що «це зайвий раз стимулювало б високу вимогливість у кожного до своєї поведінки, адже добра пам'ять, що її залишає померлий про себе, може бути створена за життя ним самим» [63, с. 17].

Ще одним дискусійним питанням, яке обговорювалось у радянській кримінально-правовій літературі, було питання про можливість вчинення наклепу і образи щодо юридичних осіб. Більшість науковців вважала, що вказані злочини не можуть бути спрямовані проти юридичних осіб, оскільки юридичні особи не володіють честю та гідністю [5, с. 86; 6, с. 80; 8, с. 192; 10, с. 60, 63; 13, с. 611; 15, с. 274; 60, с. 12; 88, с. 658]. Так само підкреслювалось, що не може бути потерпілим від наклепу та образи певний колектив (трудоий, спортивний тощо). Скажімо, якщо образа спрямована на адресу всього колективу, діяння слід кваліфікувати як образу окремих його членів [13, с. 611; 60, с. 11]. Разом із тим деякі дослідники (зокрема, А.Ю. Аншелес, М.І. Виноградський, М.М. Гродзинський, Й.С. Ной) вважали, що юридичні особи можуть бути визнані потерпілими від наклепу [48; 49, с. 34; 51, с. 49–50; 63, с. 18–19]. Так, Й.С. Ной вказував, що поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять юридичну особу, може дуже серйозно відобразитися на інтересах цієї особи, зокрема на її виробничій діяльності, оскільки знизить попит на товари, які випускаються зганьбленими заводом або фабрикою і мають виробничу марку цих підприємств. У зв'язку з цим Й.С. Ной підкреслював, що «наклеп для гідності й честі юридичної особи становить не меншу небезпеку, ніж для особи фізичної» [63, с. 18]. Водночас учений зауважував, що юридичні особи не можуть бути потерпілими від образи, оскільки «практично неможливо принизити відчуття власної гідності такої особи» [63, с. 23].

Під наклепом кримінальний закон розумів поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу. У зв'язку з цим у спеціальній літературі чимало уваги приділялось з'ясуванню того, що слід розуміти під «поширенням» таких вигадок. Найбільше дискусій мало місце стосовно питання про кількість і «якість» осіб, яким мають бути поширені завідомо неправдиві вигадки, які ганьблять іншу особу. Абсолютна більшість науковців вважала достатнім для наявності «поширення» повідомлення неправдивих вигадок хоча б одній особі [5, с. 98; 6, с. 83; 8, с. 198; 9, с. 607; 11, с. 282; 13, с. 613; 14, с. 60; 15, с. 274; 16, с. 333; 17, с. 50; 18, с. 106; 19, с. 245; 51, с. 56; 63, с. 51; 74, с. 54]. Однак у юридичній літературі висловлювалась й інша точка зору – що під «поширенням» слід розуміти повідомлення

вказаних вигадок кільком особам. В опосередкованій формі таку думку висловив Г.К. Рогінський, який вважав, що повідомлення вказаних вигадок лише одній особі поширенням не є [63, с. 50]. Критикуючи дану позицію, Й.С. Ной писав, що «звинувачення будь-кого в безчесному вчинку у присутності однієї особи іноді може бути відчутнішим для ображеного, ніж вчинення цього діяння в присутності кількох осіб. Небезпека наклепу не виключається при повідомленні і одній особі ще й тому, що можливість обмеження «поширення» цією однією особою – вже не у владі наклепника» [63, с. 51]. Водночас Й.С. Ной підкреслював, що більше значення для «поширення» має якість «слухачів», яка може анулювати факт самого «поширення». Зокрема, зазначав учений, не буде «поширенням» повідомлення ганебних вигадок в присутності лише глухих або ж людей, які не знають відповідної мови, або малолітніх дітей і взагалі осіб, не здатних усвідомити сенсу інформації, оскільки для закінченого складу наклепу необхідно, щоб наклепницький вимисел був не тільки почутий, але й сприйнятий третіми особами [63, с. 51–52].

Спирним у радянській літературі було також питання про наявність чи відсутність наклепу у разі повідомлення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу, в колі своєї сім'ї. На думку одних науковців (зокрема, А.В. Белявського, М.І. Виноградського, А.А. Піонтковського, М.А. Придворова, К.А. Флейшиц), таке повідомлення не буде поширенням в сенсі елемента складу наклепу [49, с. 34; 72, с. 77–78; 88, с. 663]. З цього приводу К.А. Флейшиц писала, що переслідування за «поширення» і за висловлювання в колі своєї сім'ї певних вигадок було б порушенням «інтимної сфери» [63, с. 53]. На переконання інших (зокрема, О.Л. Малицького, В.І. Мархотіна, Й.С. Ноя), поширення у такому випадку має місце, а тому має наставати відповідальність за наклеп [8, с. 198; 49, с. 34–35; 63, с. 52–53; 74, с. 54–55]. Обґрунтовуючи свою позицію, О.Л. Малицький стверджував: «Час, коли дружина розглядалася як власність чоловіка, безповоротно пішов у минуле; жінка виступила на широку арену суспільно-політичного життя нарівні з чоловіком і зганьблення перед нею третьою особою може мати той самий ефект, як і зганьблення перед іншим членом суспільства, а тому має переслідуватись» [49, с. 34–35]. Подібні аргументи наводив також Й.С. Ной [63, с. 52–55].

Неоднозначно у радянській юридичній літературі вирішувалось й питання про сутність завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу, поширення яких визнавалось наклепом. Скажімо, О.О. Жижиленко, В.І. Мархотін і Й.С. Ной змістом наклепу вважали загальну негативну характеристику потерпілого, приписування йому аморальних якостей, наміру вчинити ганебний вчинок [5, с. 98; 63, с. 27, 30; 74, с. 56–57]. Однак переважна більшість науковців (зокрема, М.І. Бажанов, М.М. Гродзинський, Е.Я. Немировський, А.А. Піонтковський, Ш.С. Рашковська, М.І. Федоров) з цим не погоджувалась, виходячи з того, що наклепом є тільки звинувачення у певних фактах [6, с. 83; 8, с. 198–199; 9, с. 607; 15, с. 274–275; 20, с. 201; 51, с. 57; 65, с. 32; 88, с. 663]. Так, М.М. Гродзинський підкреслював, що якщо відсутня вказівка на вчинення конкретного вчинку, то має місце не наклеп, а образа [51, с. 57].

У радянській літературі під вигадками, які ганьблять іншу особу, переважно розуміли будь-які вигадані факти, котрі свідчать про її аморальну поведінку, порушення нею правил соціалістичного співжиття, вчинення правопорушень чи навіть злочинів. Крім того, підкреслювалось, що вирішуючи дане питання, суд має виходити з правосвідомості і принципів комуністичної моралі, наголошувалось на тому, що для суду не є обов'язковою суб'єктивна оцінка потерпілим поширюваних стосовно нього неправдивих вигадок [6, с. 83; 10, с. 61; 13, с. 614; 14, с. 60; 17, с. 50; 79, с. 21].

Більшість науковців підкреслювала, що вигадки, які ганьблять іншу особу, можуть стосуватися тільки минулого або теперішнього періоду життя людини. Припущення про її майбутню поведінку не повинні розглядатися як наклеп, а можуть за певних обставин утворювати склад образи [6, с. 83;

8, с. 198; 10, с. 61; 14, с. 60; 49, с. 34; 79, с. 21; 88, с. 663]. Разом із тим частина науковців (зокрема, В.І. Мархотін, Й.С. Ной, І.І. Солодкін, І.Г. Філановський) займала іншу позицію [63, с. 29; 64, с. 20; 66, с. 18; 74, с. 58]. Так, Й.С. Ной вважав наклепником і того, хто поширив завідомо неправдиві вигадки про намір іншої особи вчинити аморальний вчинок або ж приписав їй певні аморальні якості, здатні принизити її в очах суспільства [63, с. 29]. В.І. Мархотін, своєю чергою, зазначав, що «з точки зору комуністичної моралі особа заслуговує на негативне ставлення з боку суспільства, якщо вона має намір заподіяти шкоду. Відповідно, вигадки, що стосуються намірів особи вчинити в майбутньому аморальний вчинок, негативно характеризують особу і здатні серйозно зашкодити її суспільній репутації. Не вважати подібного роду заяви наклепницькими вигадками – значить недооцінювати суспільну небезпечність дій, які заподіюють шкоду інтересам особи у сфері честі та гідності» [74, с. 58].

Окремі науковці (наприклад, М.І. Виноградський, О.О. Жижиленко) стверджували, що замах на вчинення наклепу можливий лише тоді, коли поширення неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу, відбувається в друкованому вигляді [5, с. 99; 49, с. 34]. Натомість О.Л. Малицький відстоював іншу точку зору. На засіданні Українського юридичного товариства у 1924 р. він стверджував, що «такий замах можна собі уявити в тих випадках, коли ефект наклепу не настає з незалежних від наклепника обставин (наприклад, наклепник вимовив фразу, яка ганьбить іншу особу, в телефонний апарат, але посередині її телефонний зв'язок перервався, про що наклепник не знав» [49, с. 35].

Розкриваючи зміст умислу при наклепі, одні дослідники (зокрема, В.І. Мархотін) вказували на усвідомлення наклепником того, що поширювані ним вигадки є неправдивими й такими, які ганьблять іншу особу в очах оточуючих [74, с. 68]. На думку інших (зокрема, М.І. Загороднікова, О.М. Ігнатова), слід говорити про усвідомлення винним лише неправдивості поширюваних вигадок [14, с. 61; 79, с. 21]. Третя група науковців (зокрема, Ш.С. Рашковська, В.І. Ткаченко, М.Д. Шаргородський) у зміст прямого умислу при наклепі включала не тільки усвідомлення наклепником того, що він поширює неправдиві вигадки, які ганьблять іншу особу, а й бажання цього [6, с. 84; 10, с. 61; 13, с. 613; 19, с. 246; 95, с. 181].

У радянській юридичній літературі одностайно заперечувалась доцільність встановлення кримінальної відповідальності за дифамацію, тобто за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, але відповідають дійсності [6, с. 84; 8, с. 199; 13, с. 621; 14, с. 60–61; 15, с. 275; 58, с. 123–124; 63, с. 78–83]. Підкреслювалось, що «для радянського права система дифамації абсолютно неприйнятна і є органічно чужою правосвідомості нашого народу, що має необмежені права у викритті аморальних вчинків будь-якої особи, незалежно від її суспільного становища» [63, с. 82]. Науковці гостро критикували «буржуазне кримінальне законодавство», якому була відома відповідальність за дифамацію, вказували, що його «головною метою є прикрити зловживання осіб, котрі займають важливе становище в державному апараті» [63, с. 81]. Й.С. Ной підкреслював, що «існування інституту дифамації в буржуазному законодавстві обумовлюється зацікавленістю буржуазії як панівного класу у тому, щоб яким загодно способом забезпечити охорону вельми сумнівної честі представників свого класу. <...> Аж ніяк не в інтересах класу, коли його членам приписуються вчинки, які ганьблять їх; тим більше ці інтереси страждають тоді, коли повідомляється не вимисел, а дійсність». М.І. Загородніков та О.М. Ігнатов, своєю чергою, наголошували, що відповідальність за дифамацію в «буржуазному» кримінальному праві є «засобом закрити роти й не допустити викриття недостойної чи навіть злочинної поведінки посадових осіб державного апарату і високопоставлених представників панівного класу» [14, с. 61].

У спеціальній літературі одностайно підкреслювалось, що образою є приниження честі та гідності особи, виражене в непристойній формі. Непристойна форма у юридичній

літературі трактувалась доволі розмито. Так, наприклад, М.І. Загородніков та О.М. Ігнатов вказували, що непристойна форма «пов'язана з порушенням норм комуністичної моральності і норм соціалістичного співжиття» [14, с. 62]. Своєю чергою, В.І. Мархотін зазначав, що «поняття непристойного є оціночним і розкривається на основі принципів комуністичної моралі» [74, с. 61–62]. Цей дослідник, однак, вказував, що «непристойне поведіння в кримінально-правовому сенсі не можна ототожнювати з аморальною поведінкою взагалі, будь-яким проявом нешанобливого ставлення до людини (нетактовності, нелюбов'язності, невихованості, грубості тощо). Поняття непристойного не тільки вказує на аморальний характер поведінки особи в суспільстві, але й означає, що винний в образі обирає таке поведіння з громадянином, яке грубо зневажає його людську гідність, серйозно суперечить суспільним уявленням про моральну цінність особистості у радянському суспільстві» [74, с. 62]. Окремі дослідники (зокрема, Л.М. Сугачев і М.Т. Товмасьян) вважали, що визнання дій образливими залежить не тільки від їх соціального значення, а й від характеру відносин між особами, «особливої інтонації» виголошення тих чи інших слів або висловів [60, с. 9; 61, с. 8; 90, с. 25, 28]. В.І. Мархотін навпаки стверджував, що вказані обставини не відіграють жодної ролі при визнанні діяння образою. На його переконання, «вирішальний критерій один – образою визнається така поведінка, яка грубо (явно, очевидно) порушує етичні норми і правила поведінки з людиною, що склалися в радянському суспільстві, принижує її честь і гідність» [74, с. 63]. Л.М. Сугачев підкреслював, що об'єктивна сторона образи має місце незалежно від того, чи відповідає дійсності виражена у непристойній формі негативна оцінка, надана особистості потерпілого. Науковець писав, що «можна висловити будь-яку правду, але не можна висловити правду у будь-якій формі» [90, с. 26].

За способом умисного приниження честі і гідності особи у радянській літературі розрізняли образу словесну, письмову і образу дією [6, с. 81–82; 63, с. 62; 74, с. 63–66; 76, с. 11; 78, с. 68; 79, с. 22; 90, с. 27–35]. На думку Г. Фейгенберга, образливі для людської гідності прояви можуть виражатися не тільки в перерахованих видах образи, а й в образі символічній (вираженій, наприклад, у вигляді гримас). У зв'язку з цим дослідник пропонував перерахувати у відповідній статті КК можливі способи вчинення даного посягання⁵, вказавши, зокрема, й на «образливі знаки, гримаси» [57, с. 778]. Натомість інші науковці вважали, що непристойні жести і рухи тіла є різновидом образи дією [5, с. 93; 6, с. 82; 74, с. 65; 90, с. 29]. У цьому зв'язку необхідно зауважити, що зміст образи дією в кримінально-правовій літературі радянського періоду розумівся неоднаково. Більшість дослідників вказувала, що конкретними проявами образи дією є не тільки плювок в обличчя, обливання нечистотами, образливі рухи тіла і т. ін., а й ляпас [8, с. 195; 9, с. 607; 10, с. 64; 11, с. 283–284; 14, с. 62; 17, с. 47; 18, с. 105; 74, с. 65; 78, с. 68; 79, с. 22; 83, с. 43; 89, с. 60; 90, с. 25, 28]. Іншу точку зору займав О.О. Жижаленко, який вважав, що ляпас має розглядатись не як образа дією, а як насильство над особою [5, с. 92–93]. Ще частина науковців (зокрема, С.П. Мокринський, А.А. Піонтовський) вважала, що удар чи інша насильницька дія, вчинені з метою завдати образу, є ідеальною сукупністю двох злочинів – образи дією і завдання удару [7, с. 130; 53, с. 67].

По-різному у літературі радянського періоду визначався також момент закінчення образи. На думку одних науковців, образа є закінченою, якщо вчинено відповідні дії, неза-

лежно від того, чи мало місце приниження честі і гідності особи у сприйнятті потерпілого та оточуючих [95, с. 183]. На думку інших, образа є закінченою з моменту, коли принизливий характер дій дійшов до свідомості потерпілого [8, с. 194; 10, с. 64; 76, с. 11; 96, с. 267].

Різні точки зору у радянській юридичній літературі висловлювалися й стосовно суб'єктивної сторони образи. Окремі дослідники (зокрема, В.Д. Меньшагін, Ш.С. Рашковська, І.І. Солодкін, А.А. Піонтовський, Б.С. Утевський, І.Г. Філановський) визнавали можливість вчинення даного діяння з непрямым умислом, наприклад, коли винний не мав на меті, щоб озвучені образливі висловлювання дійшли до свідомості потерпілого, але, тим не менше, допускав таку можливість [6, с. 81; 8, с. 194; 12, с. 243; 64, с. 15; 88, с. 660]. Однак більшість науковців (зокрема, М.І. Бажанов, М.І. Загородніков, О.М. Ігнатов, В.І. Мархотін, Й.С. Ной, Л.М. Сугачев, Б.З. Пурцхванідзе, В.І. Ткаченко, М.Д. Шаргородський) вказувала, що образа обов'язково передбачає прямий умисел [9, с. 608; 10, с. 64; 11, с. 284; 13, с. 616; 14, с. 62; 60, с. 13; 63, с. 71; 66, с. 19–20; 71, с. 15; 74, с. 71–72; 79, с. 22; 83, с. 43]. Б.З. Пурцхванідзе, приміром, підкреслював, що точка зору, згідно з якою образа можлива з непрямым умислом, «не впливає з дійсного змісту даного злочину, адже у разі проголошення образливих висловлювань вирішальним є бажання суб'єкта принизити відчуття гідності потерпілого. Однак якщо винний бажав образити когось і, разом із тим, допускав, що образливі висловлювання дійдуть до свідомості потерпілого, що в дійсності й відбулося, – має місце прямий умисел» [71, с. 15].

Зауважимо, що жоден з радянських науковців не піддавав сумніву доцільність існування кримінальної відповідальності за наклеп та образу⁶. Утім, з огляду на серйозну заїдеологізованість категорій честі і гідності особи, цей факт подиву не викликає. У розглядуваному контексті варто зазначити, що радянськими цивілістами аналізувалася проблема розмежування захисту честі і гідності особи засобами кримінального і цивільного права. Так, І.С. Гуревич писав, що вирішення питання про те, у яких випадках порушення честі має каратися кримінальним правом, а в яких честь підлягає охороні правом цивільним, може бути двояким: «або шляхом поділу самих протиправних діянь, що посягають на честь громадянина, на карані в кримінальному порядку і розглядувані в порядку цивільного прозову, або шляхом надання самому потерпілому можливості вибрати кримінальний чи цивільний шлях відновлення порушеної честі» [87, с. 31]. Більш правильним цьому авторові видавалось законодавче розмежування охорони честі в кримінальному і цивільному праві [87, с. 32]. На переконання І.С. Гуревича, «умисне діяння, спрямоване на честь, яке має злісний характер і підпадає під кримінальний склад наклепу чи образи, має каратися кримінальним законом. Інші дії, які посягають на честь громадянина, але не містять в собі ознак кримінально караного діяння (поширення неправдивих ганебних відомостей особою, яка не знала про їх неправдивість, публічний виступ з посиланням на неперевірені обставини, <...> опублікування замітки без перевірки обставин, оприлюднення фактів інтимного життя, що не мають суспільного значення) повинні бути віднесені до сфери таких неправомірних дій, котрі можуть мати лише цивільно-правові наслідки» [87, с. 31]. І.С. Гуревич підкреслював: «у величезній кількості випадків не виявляється підстав для кримінального переслідування, але в той же час громадянин все ж має бути якимось чином реабілітований; тут на допомогу йому й повинні прийти цивільно-правові методи захисту честі» [87, с. 31].

Відомий радянський цивіліст О.С. Йоффе зазначав, що проблема відмежування цивільно-правової охорони честі та гідності особи від кримінально-правової стосується тільки розмежування ст. 7 Основ цивільного законодавства Союзу РСР⁷ і ст. 130 КК РРФСР, яка встановлює кримінальну відповідальність за наклеп. «Стосовно ж ст. 131 КК РРФСР необхідно мати на увазі, що вона передбачає караність образи, котра не пов'язана з поширенням відомостей, які ганьблять громадянина, і тому взагалі ні за яких обставин не може бути

⁵ Л.М. Сугачев навпаки вважав, що «в диспозиції даної статті немає потреби наводити перелік способів вчинення цього злочину: такий – казуїстичний – перелік був би позбавлений будь-якого значення» [90, с. 30].

⁶ Більше того, окремі дослідники стверджували, що «в радянській державі людська гідність може охоронятися лише нормами кримінального, але не цивільного законодавства, і на протигагу капіталістичному ладу, де все розцінюється на гроші, особа вище того, щоб її гідність можна було б оплачувати» [52, с. 1465].

⁷ Стаття 7 Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік передбачала право громадянина вимагати спростування в судовому порядку відомостей, які не відповідають дійсності і порочать його честь і гідність.

підведена під склад правопорушення, про яке йдеться у ст. 7 Основ цивільного законодавства» [97, с. 70]. О.С. Йоффе підкреслював, що для констатації наклепу «необхідно, аби особа поширила завідомо неправдиві вигадки, тобто, інакше кажучи, вимагається, щоб вона діяла з прямим умислом. На відміну від цього для порушення цивільного спору за ст. 7 Основ вина правопорушника взагалі ніякого значення не має і до уваги не приймається. Це означає, що за відсутності умов, необхідних для порушення кримінального переслідування в порядку ст. 130 КК РРФСР, потерпілому надається можливість домогтися своєї реабілітації перед громадськістю за допомогою вимоги, пред'явленої у відповідності до ст. 7 Основ у порядку цивільного судочинства. Навпаки, якщо має місце поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу, з'являються підстави для порушення як кримінальної справи, так і цивільного спору. Але оскільки кримінальна справа у порядку ст. 130 КК РРФСР може бути порушена лише за ініціативою самого потерпілого, то від нього ж залежить й вибір кримінально-правового чи цивільно-правового способу захисту своїх прав. Дійсно, попри наявність складу наклепу, потерпілий вправі, не вдаючись до притягнення порушника до кримінальної відповідальності, вимагати за цивільним позовом відновлення честі і гідності. Він може за тих же обставин вибрати другий шлях, порушивши проти порушника кримінальну справу, причому засудження останнього до відповідної міри кримінального покарання у переважній більшості випадків буде цілком достатнім і для реабілітації потерпілого. Тоді потреба в пред'явленні цивільного позову, звісно, відпадає» [97, с. 70]. Крім того, О.С. Йоффе вказував, що цивільно-правові засоби охорони честі та гідності можуть застосовуватися не тільки самостійно, а й у сукупності із заходами кримінальної відпо-

відальності: «Так, ч. 2 ст. 130 КК РРФСР за наклеп у друкованому творі передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років або у виді виправних робіт на строк до одного року. Але засудження до будь-якої з вказаних мір покарання саме по собі не забезпечує повного задоволення інтересів потерпілого. Оскільки неправдиві вигадки про нього поширені у друкованому творі, потерпілий зацікавлений в тому, щоб вони були спростовані також у друкованому творі. А такого результату можна досягти лише при використанні можливостей, що випливають із ст. 7 Основ цивільного законодавства. Тому якщо склад наклепу утворюють дії, що виразилися в опублікуванні завідомо неправдивих вигадок, і потерпілий вважає за необхідне притягнути порушника до кримінальної відповідальності, за ним має визнаватися право на пред'явлення у тій же кримінальній справі або незалежно від неї цивільного позову про зобов'язання порушника, а в необхідних випадках і відповідного друкованого органу, опублікувати спростування цих вигадок» [97, с. 70].

Висновки. Таким чином, у радянський період науковці продовжили пошук оптимальних шляхів забезпечення кримінально-правової охорони свободи, честі та гідності особи. Не всі розглянуті вище положення й висновки пройшли випробування часом. Так, наприклад, законодавець незалежної України дійшов висновку про доцільність декриміналізації наклепу та образи – діянь, дослідженню яких ученими приділялося чи не найбільше уваги. Однак чимало висловлених у радянський період ідей залишаються актуальними до сьогодні. Найбільшою мірою, на наш погляд, це стосується теоретичних засад кримінально-правової протидії незаконному позбавленню волі. Як видається, врахування розглянутих напрацьованих необхідне при здійсненні сучасних досліджень злочинів проти волі, честі та гідності особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Климов В.А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с похищением детей: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. 21 с.
2. Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 24 с.
3. Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 164 с.
4. Дубровина А.Н. Организация и методика расследования похищения или подмена ребенка: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1987. 23 с.
5. Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. 140 с.
6. Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. 87 с.
7. Пионтковский А.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. 136 с.
8. Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. 570 с.
9. Бажанов М.И. Избранные труды / отв. ред. В.Я. Тацкий. Харьков: Право, 2012. 1244 с.
10. Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. 77 с.
11. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. 543 с.
12. Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. 340 с.
13. Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1973. 836 с.
14. Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. 64 с.
15. Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. 292+IV с.
16. Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. 520 с.
17. Вышинская З.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. 52 с.
18. Шаргородский М.Д. Ответственность за преступления против личности. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1953. 108 с.
19. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. 459 с.
20. Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1987. 216 с.
21. Бородин С.В. Уголовный закон и усиление охраны жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. *Советское государство и право*. 1987. № 9. С. 87–96.
22. Подрабинек А. Карательная медицина / под. ред. Л. Алексеевой. Нью-Йорк: Хроника, 1979. 193 с.
23. Савельева В. Похищение или подмена ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28–29.
24. Дементьев С., Огородникова Н. Как квалифицировать захват заложников? *Советская юстиция*. 1990. № 5. С. 12–13.
25. Назаров В., Прошляков В. Захват заложников – закон и практика. *Социалистическая законность*. 1991. № 3. С. 32–33.
26. Лоскутов А. Пресечение захвата заложников. *Социалистическая законность*. 1991. № 12. С. 37–38.

27. Аманов Х. Предупреждение преступлений, совершаемых на почве пережитков прошлого по отношению к женщине / под ред. А.М. Мухамедова. Ашхабад: Б.и., 1973. 138 с.
28. Арипов Д.С. Борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодального быта и некоторые вопросы квалификации / отв. ред. Я.М. Яковлев. Душанбе, 1962. 47 с.
29. Браинин М. Борьба с пережитками феодально-байского отношения к женщине. *Социалистическая законность*. 1960. № 4. С. 33–35.
30. Диванова Т. Преступления в области брачно-семейных отношений. Ашхабад: Изд-во Туркменского ун-та, 1978. 82 с.
31. Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. 69 с.
32. Жогин Н.В. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1959. 15 с.
33. Жогин Н.В. Борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта. По материалам Таджикской ССР. Москва: Госюриздат, 1958. 68 с.
34. Жогин Н.В. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта / отв. ред. В.Г. Гранберг. Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957. 89 с.
35. Инояттов Т.Т. Суды советского Узбекистана в борьбе с феодально-байскими пережитками: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ташкент, 1959. 18 с.
36. Кафаров Я.М. Борьба за искоренение преступлений, составляющих пережитки местных обычаев, посягающих на права женщин в Дагестанской АССР: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1966. 16 с.
37. Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. 31 с.
38. Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. 336 с.
39. Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. 71 с.
40. Могилевский А. Преступления на почве пережитков местных обычаев. *Социалистическая законность*. 1969. № 5. С. 58–59.
41. Могилевский А., Степичев С. Ответственность за преступления, совершенные на почве пережитков местных обычаев. *Социалистическая законность*. 1970. № 7. С. 51–53.
42. Муталимов Ш.А. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки патриархально-феодального отношения к женщине (по материалам Дагестанской АССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Баку, 1964. 22 с.
43. Повелицына П.Ф. Ответственность за воспрепятствование осуществлению равноправия женщин (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Баку, 1969. 18 с.
44. Рашковская Ш.С. Советское уголовное право: Преступления, составляющие пережитки феодально-родовых отношений. Часть особенная. Вып. 12. Москва, 1959. 30 с.
45. Сарыев Б. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки местных обычаев (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. 21 с.
46. Сопиева Д.М. Проблемы борьбы с преступлениями, посягающими на брачно-семейные отношения (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Москва, 1990. 27 с.
47. Тадевосян В. Усилить борьбу с преступлениями против раскрепощения женщин-националок. *Социалистическая законность*. 1938. № 11. С. 35–38.
48. Аншелес А.Ю. Об оскорблении коллективных лиц. *Вестник советской юстиции*. 1 декабря 1925 г. № 23 (57). С. 907–911.
49. В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 32–36.
50. Гедеонов Н. К вопросу о клевете и лжедоносе по Уголовному Кодексу РСФСР. *Право и жизнь*. 1923. Книга четвертая. С. 67–70.
51. Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. 68 с.
52. Зейц А. Возмещение морального вреда по советскому праву. *Еженедельник советской юстиции*. 5 декабря 1927 г. № 47. С. 1465–1466.
53. Мокринский С., Натансон В. Преступления против личности. Комментарий к VI главе. Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. 129 с.
54. Перель Я. Преступления против жизни, здоровья и достоинства личности в 1926 г. *Еженедельник советской юстиции*. 17 августа 1927 г. № 32. С. 977–980.
55. Ривкин М.М. Еще несколько слов об оскорблении коллективных лиц. *Вестник советской юстиции*. 1926. № 1. С. 26–27.
56. Тагер А.С. К вопросу о толковании ст. 172 и 174 Уголовного Кодекса. *Право и жизнь*. 1925. Книга вторая-третья. С. 69–75.
57. Фейгенберг Г. Символическая обида и ст. 172 Уг. Код. *Еженедельник советской юстиции*. 23 августа 1924 г. № 33. С. 778.
58. Эстрин А.Я. Уголовное право СССР и РСФСР. Москва: Советское законодательство, 1931. 136 с.
59. Ной И.С. Понятие состава клеветы в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1949. 12 с.
60. Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. 19 с.
61. Товмасын М.Т. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности в СССР: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ереван, 1958. 32 с.
62. Курляндский В.И. Советский закон на страже интересов личности. Москва: Госюриздат, 1954. 84 с.
63. Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. 125 с.
64. Солодкин И.И., Филановский И.Г. Ответственность за оскорбление, клевету и побои. Москва: Госюриздат, 1959. 72 с.
65. Федоров М.И. Правовая охрана чести и достоинства советских граждан. Молотов: Молотовское книжное издательство, 1957. 50 с.
66. Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Киев, 1980. 25 с.
67. Николаева З.А. Уголовно-правовая охрана жизни, здоровья, чести и достоинства лиц, участвующих в охране общественного порядка: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Свердловск, 1986. 16 с.
68. Осмонов А. Уголовная ответственность за оскорбление: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.715. Москва, 1972. 20 с.
69. Трофимов Н.И. Уголовная ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. 15 с.
70. Цанава М.А. Уголовная ответственность за преступления против чести и достоинства граждан по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Москва, 1990. 23 с.
71. Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. 28 с.
72. Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. Москва: Юридическая литература, 1971. 208 с.

73. Красиков Ю.А., Саркисов Г.С. Ответственность за преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Ереван: Айастан, 1990. 102 с.
74. Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. 96 с.
75. Брегман М. Защита по делам об оскорблениях. *Советская юстиция*. 1971. № 8. С. 16–17.
76. Казаченко И., Сухов С. Ответственность за посягательство на честь и достоинство граждан. *Советская юстиция*. 1976. № 7. С. 11–12.
77. Коржанский Н.И. О недостатках уголовно-правовой охраны чести и достоинства личности. *Труды Высшей следственной школы МВД СССР*. Волгоград, 1970. Вып. 3. С. 38–46.
78. Коржанский Н. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности. *Социалистическая законность*. 1971. № 6. С. 67–68.
79. Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 21–22.
80. Павлов А. Усилить правовую защиту чести и достоинства советских граждан. *Социалистическая законность*. 1989. № 3. С. 50–51.
81. Сугачев Л.Н. Разграничение оскорбления и клеветы. *Научная конференция по работам, выполненным в 1965 г. профилирующими кафедрами, 28 марта 1966 г. Тезисы докладов*. Харьков: Харьковский юридический институт, 1966. С. 88–90.
82. Сугачев Л.М. Про об'єкт злочинів проти честі і гідності особи. *Проблеми правознавства*. 1970. № 17. С. 111–115.
83. Ткаченко В. Оскорбление – его формы и квалификация. *Социалистическая законность*. 1991. № 4. С. 42–43.
84. Хоштария А.Г. О применении мер уголовного наказания за клевету. *Проблемы советского уголовного права и криминологии. Сборник ученых трудов*. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. Вып. 28. С. 136–144.
85. Хоштария А.Г. Разграничение клеветы и оскорбления в советском уголовном праве. *Вопросы судебной экспертизы*. 1974. № 17. С. 177–185.
86. Чернышева С.А. Охрана чести и достоинства личности по советскому законодательству. *Советское государство и право*. 1982. № 12. С. 58–63.
87. Гуревич И. Честь и другие неимущественные права граждан и их охрана в социалистическом гражданском праве. *Советская юстиция*. 1939. № 2. С. 26–32.
88. Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. 800 с.
89. Сугачев Л.Н. Об ответственности за оскорбление по советскому уголовному праву. *Научная конференция по работам, выполненным в 1955 году. Тезисы докладов*. Харьков: Харьковский юридический институт им. Л.М. Кагановича, 1956. С. 58–61.
90. Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института*. Вып. 9. Харьков, 1957. С. 24–35.
91. Кузнецов А.В. Уголовно-правовая охрана интересов личности в СССР. Москва: Юридическая литература, 1969. 160 с.
92. Гукасян Р.Е. Правовая охрана памяти об умершем человеке и предмет судебной защиты. *Правоведение*. 1973. № 1. С. 61–66.
93. Добровольская Т.Н. Судьба дел частного обвинения в связи со смертью потерпевшего. *Социалистическая законность*. 1947. № 8. С. 8–9.
94. Сташис В.В., Бажанов М.И., Уголовно-правовая охрана личности. Научно-практический комментарий действующего уголовного законодательства УССР. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1976. 220 с.
95. Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Г.А. Кригера, Б.А. Куринова, Ю.М. Ткачевского. Москва: Изд-во Московского университета, 1982. 472 с.
96. Советское уголовное право. Часть особенная: учебник / отв. ред. Н.И. Загородников. Москва: Юридическая литература, 1973. 576 с.
97. Иоффе О.С. Новая кодификация советского гражданского законодательства и охрана чести и достоинства граждан. *Советское государство и право*. 1962. № 7. С. 59–71.